

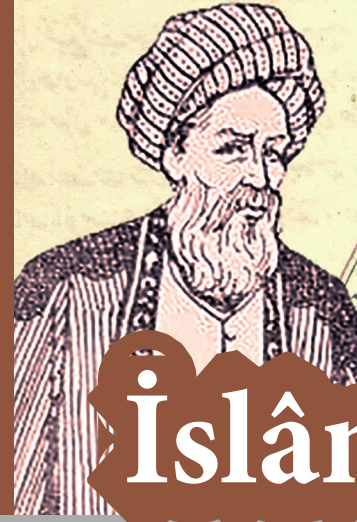
İSLAM VE BİLİM

İlerleme ve gerileme, uzun zamandır üzerinde tartışılan bir konu olup aslında sorunun temelinde "din algısı" yatmaktadır. Öncelikli olarak bu mesele, doğu-batı ayrımına dayandırılmaktadır ki bu ayrımın temeli, dindir. Diğer taraftan geçmişimizde dinin etkisi epey önemli olduğundan bilimin üretilmesi ve yaygınlaşmasında doğal olarak dinin etkisi olduğu düşünülmektedir. Şöyle ki; doğu-batı tartışmasında sorun, batının tümüyle ret mi edileceği yoksa tümüyle tevarüs mü edileceği veya bir süzgeçten mi geçileceği görüşleri etrafında şekillenmektedir ki burada ana kriter; İslâm'ın değerlerinin ret veya kabul edilmesi veya güncellenmesidir. İslâm dünyasında bilimin gerileyip gerilemediği de yine din-bilim ilişkisi üzerinde şekillenmiştir. Burada bazı dini gruplar, dinin alanını genişletip bilimin alan ve imkânını sınırlarken; dinin alanını sınırlı tutup bilimin imkân ve alanını genişletmeye çalışan çalışmalar da öne çıkmıştır.

ISBN 978-625-6409-87-3

İSLÂM VE BİLİM

İslâm ve Bilim

“İslâmî ilimlerde kullanılan klasik bilimsel yöntemler, dînî düşünce yanlışları ve Müslümanca bir bilime olan ihtiyaç”

Doç. Dr. Turgut AKYÜZ

Doç. Dr. Turgut AKYÜZ

İSTANBUL
2023

Copyright © Ravza Yayınları, 2023

*Eserin tüm hakları Ravza Yayınları'na aittir.
İzinsiz tamamı veya bir kısmı hiçbir ortamda kopyalanamaz.
Kaynak göstermek şartıyla alıntı yapılabilir.*

İSLÂM VE BİLİM
Doç. Dr. Turgut Akyüz

Genel Yayın Yönetmeni
Mustafa Kasadar

Kapak Resmi
Milli Kütüphane, 615646

Kapak ve Sayfa Düzeni
Ahmet Kahramanoğlu

Sertifika No
43988

ISBN
978-625-6409-87-3

1. Baskı: Ekim 2023

Basım Yeri ve Yılı
Ravza Yayıncılık ve Matbaacılık
Kale İş Merkezi No: 51-52
Davutpaşa / İstanbul
Tel: 0212 481 94 11

RAVZA YAYINLARI

Merkez
Dervişali Mah. Draman Cad. No: 3/A
Fatih-İstanbul
Tel: 0212 909 41 52

Şube
Büyük Reşitpaşa Cad. No: 22/42
Vezneciler – Eminönü / İstanbul
Tel: (0212) 528 46 17

www.ravzakitap.com
ravzasiparis@hotmail.com

İSLÂM VE BİLİM

– İslâmî ilimlerde kullanılan klasik bilimsel yöntemler, dînî düşünce yanlışları ve Müslümanca bir bilime olan ihtiyaç –

Doç. Dr. Turgut AKYÜZ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	9
------------	---

GİRİŞ

1. İslâmî ilimlerin doğuşu	11
2. İslâmî ilimlerde dönemlendirme: kronolojik dönemlendirme	12
3. İslâmî ilimlerde dönemlendirme: siyasi yorumlama	14
4. Medeniyetlerin serüveni	17
5. İslâmî ilimler neden durakladı?	17
6. Mezhepler ve isimlendirmeler veya duruşlar ve dışlamalar	20
7. Eş'arilik ve Mâturidîliğin temel duruşuna dair bir özet.....	22
8. Metodolojinin değeri.....	24
9. İslâm dünyasının batıya etkisi.....	25

İSLÂM VE BİLİM

1. İnsan ve temel yetileri	27
2. Vahiy	28
3. Bilim ve din.....	30
4. İslâm bilime mani midir? Müslümanlar bilim üretmiş midir?	33
5. Çok bilmek ve düşünmek zararlı mıdır?	34
6. Din ve bilim çelişir mi? Ya da İslâm ne kadar makuldür?.....	35
7. Günümüzdeki yaratılış teorileri, İslâm'a uygun mudur?	39
8. Mevcut felsefe, teknoloji ve bilimi İslâm açısından nasıl değerlendireceğiz?	40
9. Bilgi ve inanç arasındaki ilişki ve farklar.....	45
10. Temel bilgi kaynakları ve doğruluğun ölçüsü	47

11. Her yenilik bidat midir?.....	50
12. Dini anlarken ve yorumlarken neye dikkat etmeliyiz?.....	51
13. Farklı görüşler kafa karışıklığına neden olmaz mı?.....	53
14. İlim sadece İslâmî ilimlerden mi ibarettir?	54
15. Bilgi ve malumat ayrımı.....	57
16. Bilgi, duygusallık ve çatışma	58
17. İlim ve ideoloji.....	60

İSLÂMÎ İLİMLERDE KULLANILAN BİLİMSEL YÖNTEMLER

1. Esas veya temel ilkeler.....	63
2. Usul	64
3. Müteşabih, fûru meseleler ve ayrıntılar	65
4. Ayetleri nasıl yorumlarız?.....	66
5. Umum ve husus	67
6. Emir ve nehiy.....	68
7. İlahi hitabın mahiyeti	69
8. Lafız ve mana yani kavramların delaleti.....	69
9. Tanımlar	71
10. Önergelerin anlamlandırılması	72
11. Önergelerin doğruluk ve çelişme şartları.....	75
12. Dini ilimler metodolojisinin diğer sosyal bilimlerden farkı.....	76
13. İcma, farklılık ve çatışma	77
14. Haber, tevatür, rivayet, nakil ve tarihi tecrübe.....	78
15. İnsanlığın ortak tecrübesi	80
16. İçtihat ve akıl	81
17. İslâmî ilimlerin tasnifi.....	83
18. İçtihat bilimsel bir faaliyettir	84
19. Delil ve ilim.....	85
20. Mezhep ve telif	86
21. Zan	86
22. Tümdengelim (kıyas)	88
23. Tümevarım (istikra, gözlem ve deney, anket ve veri toplama)..	89
24. Analoji (temsil veya misal).....	91

25. İnikası edille.....	91
26. Hulfi kıyas.....	92
27. Aksü'l-kıyas ve nakz.....	93
28. Sebr ve taksim.....	95
29. Devri kıyas ve zincirleme kıyas.....	95
30. Müsadere ve zamir.....	96
31. Şahidin gaibe delil getirilmesi.....	97
32. Tahkikü'l-menât ve tenkihu'l-menât.....	97
33. Literatür tarama, yorumlama ve sözlük analizleri.....	98
34. Sezgi, ilham ve rüya.....	99
35. Gelenek ve modern.....	100
36. Tahkik, eleştiri ve denge.....	103
37. Klasik dönemde doğru bilgi nedir?.....	104

DİNİ DÜŞÜNCE ALANINDA YAPILAN BAZI YANLIŞLAR

1. Zaman ve mekandan kopma.....	107
2. İnsan hatasız mıdır?.....	108
3. Ayetler birbiri ile çelişir mi veya nesh var mıdır?.....	110
4. Allah adına konuşmak veya dinde otorite olmak.....	110
5. Çocuk olmak ve büyümek.....	111
6. Dinde her şey var mıdır?.....	113
7. Otorite suiistimali.....	113
8. Normal zamanlar ile olağanüstü zamanları karıştırmak.....	114
9. Ezber ve düşünce.....	115
10. Ahlak-bilgi ilişkisi.....	115
11. Kalıplaştırma ve ön yargı.....	116
12. Sonucu sebep görme, hikmeti illet sanma, sebep olmayan şeyi sebeb görme ve olayları tek sebebe bağlama.....	117
13. Kıyas ve istidlal farkı veya delilden hareket etmekle delil bulma arasındaki fark veya seçici gözlem.....	118
14. Kaçınma duyusunun daha baskın olması.....	119
15. Batık emek teorisi.....	120
16. Her şeyi bildiğini zannetmek.....	121

17. Mutlaklaştırma	122
18. Tekrarlayan şeylerin doğru kabul edilmesi.....	122
19. Nedensellik deizme götürür mü?	123
20. Sofizm	123
21. Seçilmişlik	123
22. Köle olmamak için.....	124
23. Estetik düşünceden yoksun olmak.....	124
24. Telafi psikolojisi	125
25. Bazı tanım yanışları	126
26. Bazı önerme yanışları.....	127
27. Bazı kıyas yanışları.....	128
28. Bazı paradokslar	130

SONUÇ

1. İnsanca bir bilime olan ihtiyaç.....	135
2. Nerden başlamalı?.....	136
3. Hayattan kopuk olmamak	138
4. Tarih nasıl okunmalıdır?	138
5. Asıl suçlu kim	140
6. Haram olan nedir?	141
7. Kuramı Kerim'in ilahi olduğuna delil nedir?.....	141
8. Düşünce yanışlarından nasıl korunuruz?.....	142
9. Bilgi otorite ilişkisinde dikkat edilmesi gerekenler	142
10. Akıllı olmak nedir?	142
11. İtidal, çoklu zekâ kuramı veya eleştirel düşünme	143
KAYNAKÇA	147

ÖNSÖZ

İlerleme ve gerileme, uzun zamandır üzerinde tartışılan bir konu olup aslında sorunun temelinde “din algısı” yatmaktadır. Öncelikli olarak bu mesele, doğu-batı ayrımına dayandırılmaktadır ki bu ayrımın temeli, dindir. Diğer taraftan geçmişimizde dinin etkisi epey önemli olduğundan bilimin üretilmesi ve yaygınlaşmasında doğal olarak dinin etkisi olduğu düşünülmektedir. Şöyle ki; doğu-batı tartışmasında sorun, batının tümüyle ret mi edileceği yoksa tümüyle tevarüs mü edileceği veya bir süzgeçten mi geçirileceği görüşleri etrafında şekillenmektedir ki burada ana kriter; İslâm’ın değerlerinin ret veya kabul edilmesi veya güncellenmesidir. İslâm dünyasında bilimin gerileyip gerilemediği de yine din-bilim ilişkisi üzerinde şekillenmiştir. Burada bazı dini gruplar, dinin alanını genişletip bilimin alan ve imkânını sınırlarken; dinin alanını sınırlı tutup bilimin imkân ve alanını genişletmeye çalışan çalışmalar da öne çıkmıştır. Her iki tartışmanın da odaklandığı nokta; gelenek-modern veya değişen değişmeyen kavramları etrafında şekillenmiştir diyebiliriz.

Bu kitapta öncelikli olarak; İslâm dünyasında bilim kavramının ortaya çıkışı ve gelişiminden hareketle tüm tartışmalarda geleneği temsil eden ve ölçü olan İslâmî ilimlerin doğuşunu ele aldık. Sonrasında din-bilim başlığı altında İslâmî ilimler ile diğer bilimler arasındaki ilişkiyi inceledik. Zira ilim denince sadece dini ilimler mi anlaşılıyor veya dini olan ve olmayan bilgi ayrımı ne kadar mümkün, öncelikli olarak bu meselenin anlaşılması gerekmektedir.

Sonrasında dinin ve dini ilimlerin anlaşılması ve diğer bilimlerle karşısında konumlandırılması amacıyla İslâmî ilimlerde kullanılan yöntemleri özetle ortaya koymaya ve eleştirmeye çalıştık. Zira bu yöntemler temelde mantık biliminden alınmış ve çoğu zaman eleştirilmeden kullanılmıştır. Oysa kıyas dâhil birçok bilgi kaynağı hem klasik hem de modern dönemde eleştirilere maruz kalmıştır. Diğer taraftan klasik dönemdeki yöntemlerin bugün ne kadar güncel olduğu da ayrıca tartışma konusudur. Kitapta son olarak bu iki ana bölümü tamamlayıcı olması açısından “dini düşünce hataları”nı inceledik.

Başlık sayısı fazla olduğu için ve kitabı giriş mahiyetinde düşündüğümüzden meseleleri özet olarak ifade etmeye çalıştık. Ayrıntılar ve tartışmalar için kaynakçada verilen eserlere bakılabilir. Mümkün mertebe örnek vermeye ve konunun dayandığı ana esası vurgulamayı ihmal etmedik. Sadece tespit ve eleştiri ile yetinmemek adına metin sonuç kısmında bir takım özet ve öneriler vermeye çalıştık. Metin içinde de zaman zaman öneri ve yorumlar bulunmaktadır.

Mümkün mertebe dengeli olmayı arzu etsek de zaman zaman konuların anlaşılması adına dikkat çekici bir takım uç örnekler vermek zorunda kaldık. Tüm bu süreçlerde bütün meseleleri izah edemesek de okuyucuya bir bakış açısı vermiş olmayı arzu ediyoruz. İnşallah burada ele aldığımız konuları ilerleyen zamanlarda ayrıntılı olarak çalışmak niyetindeyiz.

İlim, müzakere ile gelişir. Lakin polemik veya kavgâ ile de körelir.

Doç. Dr. Turgut AKYÜZ
11 Ağustos 2023 / Erzincan

Not: Mantık ders kitabımızdaki (Ravza Yayınları, 2022) bazı örnekler ve tablolar, bu kitapta aynıyla veya düzenlenerek kullanılmıştır. Bu örnekler ve tablolar, herhangi bir yerden alıntı olmayıp tamamen kendimize ait olduğu için ayrıca dipnotlarda belirtme ihtiyacı hissetmedik.

GİRİŞ

“Bütün dinler, isyanla başlar.”

(Çağrı filminden)

1. İslâmî ilimlerin doğuşu

Islâmî ilimlerin doğuşunu genel olarak iki nedene dayandırabiliriz. Bu nedenlerden ilki, iç nedenler; ikincisi ise dış nedenlerdir.

İç neden; Müslümanların yeni ortaya çıkan sorunlarıdır. Zira ilerde de görüleceği üzere dinin temel esasları/metinleri (naslar) sınırlı olup hayat sürekli akan ve değişen şartlar, zaman ve mekandan oluşmaktadır. Burada hayatın karmaşa ve çeşitliliğini, sınırlı sayıdaki naslardan yola çıkarak çözmek için içtihat adı verilen dini faaliyetlerin yapılması gerekmiştir. Bu da İslâmî ilim adı verilen ilimlerin oluşmasına ve zamanla birbirinden ayrılarak çeşitlenmesine yol açmıştır.

Dış neden ise yeni karşılaşılan toplumların tanınmasıdır. Bu toplumlarla tanışmak, hem bunların sorunlarını tanımayı hem de sahip oldukları birikimi elde etmeyi gerekli kılmıştır. Diğer taraftan iç problemlerin çözülmesinde bu hazır bulunan ve sistemleşmiş bilginin tevarüs edilmesi, maslahat olarak görülmüştür.

Netice itibariyle ta ilk dönemden ortaya çıkan ilmi tartışmalar, zamanla felsefe adı verilen diğer toplumların

birikimin tercümesi sonucunu doğurmuştur. Yani tercüme, dış mihrakların etkisi ile değil öncelikli olarak iç ihtiyaçtan doğmuş bir durumdur. Tabi bir takım etkiler veya suiistimaller olmuştur. Fakat Müslümanlar, zaman içinde sadece bu geleneği tercüme etmekle kalmamış; ilerleyen zamanda bu gelenekle hesaplaşarak kendi kodlarıyla yeniden üretmiştir.

2. İslâmî ilimlerde dönemlendirme: kronolojik dönemlendirme

İslâmî ilimleri anlaşılması açısından bir takım farklı şekillerde dönemlendirmek istiyoruz.

İlk dönemlendirme tarihi süreç olarak ele alınabilir:

- **Birinci dönem;** dini metinlerin dil ve kişisel tecrübe/birikim ile anlaşılması dönemidir. Bu dönem genel olarak Efendimiz SAV'in hayatı ve halifelerin ilk dönemlerine denk gelmektedir.
- **İkinci dönem;** sünnet ve İslâm tarihi ile dini metinleri anlama ve yeni karşılaşılan sorunları çözmeye sürecidir. Hz. Ömer döneminde yapılan çalışmalar gibi. Bu dönemde yeni karşılan bir olay veya anlaşılmak istenen bir nas, insanların görüşüne sunulur; insanlar öncelikli olarak Efendimiz SAV'den gördüklerini paylaşarak meseleleri yorumlamaya çalışırlardı.
- **Üçüncü dönem'e** tartışma/müzakere dönemi diyebiliriz. İmam Azam ve mutezilenin yaptığı gibi. En orijinal içtihatlar bu dönemde yapılmıştır. İmam Azam, elde ettiği ilkeleri öğrencilerinin istifade ve tartışmasına sunmuş; neticede onlardan bazı olayları ve hatta farazi problemleri çözmesi istenmiştir. Bazı rivayetlerde binlerce meselenin bu şekilde tartışıldığından söz edilmektedir. Yani klasik metinlerde farklı görüşlerin

verilmesi bir çelişki değil; bilakis fikir alışverişi ve şura gereği görülmüş güzel bir iştir.

- **Dördüncü dönem**'de mantıktan istifade edilmiş ve usuller oluşmuştur. Bu dönemde mezhepler şekillenmiştir. İbn Hazm ve Gazzâlî gibi isimler bu dönemin şekillenmesinde örnek isimler olarak verilebilir (bkz. Durusoy, *Gazzâlî'de Mantık Bilmenin Yeri ve Önemi*, 303vd.; Özpilavcı, *Gazzâlî'nin Mantık İlmini Meşrulaştırmasının Mantık Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*, 715.).
- **Beşinci dönem**; mezheplerin keskinleştiği ve mezhepler arası tartışmaların yoğunlaştığı dönemdir. Bu dönemde cedel, münazaa ve bahs gibi ilimler doğmuştur.
- **Altıncı dönem**, şerhler dönemidir. Fakat şerh deyince sadece literal açıklamalar ya da tekrarlar anlaşılmamalıdır.
- **Yedinci dönem**'e krizler ve ihya çalışmaları dönemi denebilir. Bu kriz ilk defa Gazzâlî tarafından gündeme getirilmiştir. Özellikle *Esasu'l-kıyas*'a bakılabilir. Aynı krizi daha sonra Fahreddin Râzî ve Sadruşşerîa gündeme getirmiştir. Enteresan olan şudur ki bu krizler tam bir neticeye ulaşmamış; ondokuzuncu yüzyılda tekrar gündeme gelmiş ve halen de bu krizler devam etmektedir.
- **Sekizinci dönem**, duraklama ve haşiyeler dönemi olarak adlandırılabilir. Burada söz konusu olan iniş çıkışlar değil, uzun süre devam eden ve çözülemeyen krizlerin neticede sonuçsuz çalışmalara dönüşmesidir. Bu hususun nedenleri üzerinde özellikle durmak istiyoruz.
- **Dokuzuncu dönem**, modern dönem olarak adlandırılabilir. Modern den kasıt, son birkaç yüzyılın tamamıdır. Adı ne olursa olsun tüm bu birikimler, aslında gelinen noktada modern veya güncel dönem olarak

adlandırılabilir. Bu dönem önce batıyı ret olarak başlamış; sonra batıyı tümüyle taklit iddialarına dönüşmüştür. Sonraki dönemlerde hesaplaşma yani mutedil bir duruş sergilenmeye başlanmış olsa da siyasi ve başka sebeplerden dolayı bu çalışmalar sekteye uğramıştır.

NOT 1: Bilgi cehaletle yani bilmediğini itiraf etmekle başlar. Her şeyi bildiğini iddia eden veya her şeyin yolunda gittiğini zanneden kişi bir şey öğrenemez ve üretmez. Burada amaç, sorunları halledip güzel işler yapmaya devam etmektir. Yoksa sorunları yok saymak, bir çözüm değildir.

NOT 2: Tarihte büyük kabul edilen insanlar büyük sorunlar çözmüş insanlardır. Bu insanlardan çoğu, kendisiyle veya çevresiyle problem yaşamış ve bunu çözmeye çalışmış kimselerdir.

3. İslâmî ilimlerde dönemlendirme: siyasi yorumlama

İslâmî ilimleri siyasi olayları da dikkate alarak başka bir dönemlendirme de yapabiliriz. Bu tavır, sadece bir indirgeme amacı gütmemektedir. Olayların bu açıdan da değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmek açısından bu dönemlendirmeyi yapmak istiyoruz.

- *Hz. Ömer ve Hz. Ebubekir dönemi*, istişare ve ilmi müzakereler dönemi olarak alınabilir. Buna yukarıda değinmiştik.
- *Hz. Osman ve Hz. Ali dönemi*, kavgalar dönemidir. Bu dönemde dini tartışmalar, çatışmaya dönüşmeye başlamıştır diyebiliriz. “Büyük günah işleyeninin durumu” tartışması, Müslümanların birbiri ile savaşmasının meşru olup olmaması sorununa dayanmaktadır. Yani bu tartışmanın amacı, iki tarafın savaşıp savaşmayacağı, galip gelenin mağluba ne yapacağı gibi pratik

sorunların bir sonucudur. Dikkat edilirse ilk çatışma, ilmi tartışmalara değil siyasi sebeplere dayanmaktadır.

- **Emeviler dönemi**, İslâm dininin devletleşme ve iktidar olma dönemidir. Bu dönemde devlet, dini bir ideoloji olarak ele almış; otorite ve iktidarını din üzerinden sağlamlaştırmaya ve sürdürmeye çalışmıştır. Buna örnek olarak “kader” tartışması verilebilir. İktidar kendisini, “her şeyin Allah’ın takdiri” ile olması söylemi üzerinden meşrulaştırmaya çalışmıştır. Yani iktidar, Allah’ın bir lütfudur. Diğer taraftan kavga ve olumsuzluklar, ilahi bir tecelli olarak yorumlamıştır. Örnek olarak, Allah zulmetmeyeceğine göre iktidarın eleştirilen yönleri, zulüm değildir. Toplum bunu hak etmiştir. İktidarı eleştirenler ise, sorumluluğun iktidara ait olduğunu iddia etmişlerdir. Neticede iktidar yanlıları, kabaca, cebri, rakipler ise kaderi olmuştur. Burada ilmi tartışmaların sadece siyasi nedenlerden doğduğunu iddia etmiyoruz. Toplumsal olayların ilmi tartışmaları etkilediğini ve bazen de suiistimal edilmesine neden olduğunu hatırlatmak istiyoruz.
- **Abbasiler dönemi**; imparatorlaşma ve kanunlaşma dönemidir. Bu dönemde Emeviler döneminde başlayan siyasileşme, daha da sistemli hale gelmiştir. Devlet ve merkezileşme tabi ki gereklidir. Fakat devletçilik yani devletin ideoloji haline getirilip amaç olarak alınması, tüm diğer şeyleri mesela fikirleri ve insanları, bu amaç için feda etme sonucuna dönüşmüştür. Aynı durum mezhep ve din için de geçerlidir. Din, bir araçtır; amaç değildir. Amaç kul olmak yani dünya ve ahiret saadetidir. Din bir amaç haline getirilirse maslahat kaybolur ve din ideolojileşir. Buna dincilik diyoruz. Aynı durum mezhep için geçerlidir. Mezhep de dini anlamak için bir yöntemdir. Bir amaç değildir ve kendi başına bir

değeri yoktur. Mezhepçilik ise mezheplerin ideoloji haline gelmesi ve neticede bunun bir çatışma ve yönetim aracı haline gelmesidir.

- **Mutezile dönemi:** Mutezilenin iki dönemi vardır diyebiliriz. İlk dönem, muhalefet dönemidir. Bu dönemde mutezile, özgürlükçüdür. İlmi bir otorite kabul etmez; herkes kendini imam olarak görür. Fakat mutezile iktidar olduğu zaman “mihne” olayları başlamıştır. Yani gücü ele geçiren grup, diğerlerini önce kontrol altına almaya çalışmış; sonra da onu tehdit olarak algılamıştır.
- Aynı durum **ehlisünnet dönemi** için de geçerlidir. Ehlisünnetin temel ilkesi; adil olmak ve orta yolu takip etmektir. Bir diğer ilke ise “cemaat” yani toplumun genelini kuşatmaktır. Bunu da “ehli kible tekfir edilemez” olarak ifade etmişlerdir. Fakat zaman içinde ehlisünnet de önce diğer grupları “bidat” olarak yaftalamış; zaman zaman da kendi içinde bir takım ret girişimlerine neden olmuşlardır (usulen tekfir iddialarını çok dile getirmek istemiyoruz).
- Kriz dönemi ve modern dönem dâhil bundan sonraki süreçler aynıdır diyebiliriz.

NOT: Özetlemek gerekirse muhalefet veya kuruluş dönemi:

- Tartışma,
- Usul koyma,
- Üretme ve problem çözme aşamalarını içerirken;

İktidar veya kurumsallaşma dönemi ise:

- Kanunlaştırma,
- Şerhler ve haşiyeler dönemi,
- Dışlama ve baskılama,
- Netice itibarıyla de duraklama aşamalarını içermektedir.

4. Medeniyetlerin serüveni

İbn Haldun gibi düşünersek her medeniyetin seyrini şöylece dönemlendirebiliriz:

- İlk dönem, iç problemler ve çözüm arayışlarıdır.
- İkinci dönemde dış birikimlerden istifade edilir. Buradaki ilk tepki, tercüme ve tevarüstür.
- Üçüncü aşama ise dış birikimin iç değerlerle süzgeçten geçirilmesi yani hesaplaşma dönemidir. Bu aşamaya telif ve şerhler dönemi de dâhil edilebilir.
- Dördüncü aşamada iç bütünlük sağlanır ve kurumsallaşma meydana gelir. Bu en arzu edilen dönem olsa da kurumsallaşma aynı zamanda donuklaşmayı başlatır.
- Kurumsallaşma aşamasından sonra ideolojileşme aşaması gelir. Bu dönemde kamplaşmalar olur. Netice ise krizler ve duraklamadır.
- Altıncı aşama ya tahkik ya da çözüm aşamasıdır. Şayet krizler doğru tespit edilip meseleler yerli yerince algılanırsa tadil veya ihya dediğimiz güncelleme veya yeneden doğuş aşamasına geçilir. Şayet bunlar gerçekleşmezse çöküş olur. Zira sorun çözmeyen hiçbir sistem ve güncelle dair yeni şeyler söylemeyen medeniyetler, varlıklarını devam ettiremezler.

NOT: Müslümanlar İslâm'ın doğuşundan itibaren ilk üç sene içinde mevcut dünyanın birikimi ile hesaplaşmış ve kendi sistemini oluşturmuştur. Bunu bir örneği olmadan yapmıştır. Fakat biz, son birkaç asırdır, önümüzde örneği olmasına rağmen bunu yapamıyoruz.

5. İslâmî ilimler neden durakladı?

Burada duraklama kavramını batılı anlamda ele almak istemesek de tarih boyunca aynı eleştiri ve krizler yaşanmış ve

maalesef İslâmî ilimler sorun çözmeye becerisini kaybetmiştir. Burada siyasi mağlubiyeti kastetmiyoruz. Aslında siyasi mağlubiyetin bir neden değil sonuç olduğunu ifade etmek istiyoruz. Burada yargılamak veya taraf tutmak iddiasında değiliz. Zira böyle bir tutum duygusal olacaktır. Neticede her insanın kendi döneminde kendi sorumluluğundan mesul olduğunu hatırlatmak istiyoruz. Yani biz onların yargııcı değiliz. Aksine onlara ilmen borçluyuz ve onların çocuklarıyız. Ama hakikat, kişilerin üstündedir. Ayrıca onların birikimlerini geliştirmek, onlara olan borcumuzdur. Şayet öğrenci, hocasının bilgisini aynı şekilde aktaracak olursa hem tembellik yapmış hem de hocasının emeğine ihanet etmiş olur. Öğrencinin hocaya karşı görevi; hocasından öğrendiklerini uygulamak, öğretmek ve geliştirmektir. Böylece yapılacak iyilikler kıyamete kadar sürer gider.

Dini ilimlerde bir sorun olduğunu ilk defa Gazzâlî *Esas* adlı eserinde dile getirmiştir. Gazzâlî önce meseleyi siyasi olarak algılasa ve batınıliğe yüklense de neticede batınıliğin gücünün, iç tutarlılığından ve ifade gücünden geldiğini fark etmiştir. Bu yüzden de iyi niyetle, Eş'ariliği tadil etmek; batınıliğe karşı koyacak iç bütünlüğe ve güçlü delillere kavuşturmak istemiştir. Onun eleştirisi yıkıcı değil ıslah edicidir. Eserinin adının "ihya" olması veya diğer eserlerinin adının "kritik" anlamına gelen "miyar, mizan" gibi kelimelerden seçilmesi bu nedenledir.

Fahreddin Razi, Gazzâlî tarafından ortaya konulan kaygıları çözmeye çalışmıştır. Sadruşşerîa da aynı kaygıyla Hanefiliğin "tadil" edilmesini teklif etmiş ve bunu yapmaya çalışmıştır. Fakat bunların ne derece başarılı olduğu tartışılır. Zira aynı kaygılar son birkaç yıldır tekrar tekrar birçok isim tarafından dile getirilmiştir.

Bu meselelerin çözülememesinin birkaç nedenini kendimizce özetlemek istiyoruz:

- İlk neden, ilmi dinamikliğin kaybedilmesidir. Yani tartışma ve araştırma ruhu kaybolmuş, ümmet İmam Azam gibi bir hukukçu, Nazzam gibi bir teolog yetiştirme becerisini kaybetmiştir. Bu da aslında bir sebep gibi görünse de bir sonuçtur.
- Ümmetin duraklamasına neden olarak genelde “dış mihraklar” gösterilse de hiçbir medeniyet dış müdahale ile kaybolmaz. Aksine güçlenir. Mutezile ve Hanefilerin delillerinin Eş’arîliğe göre daha makul ve güçlü olmasının nedeni, İslâm’ı, yabancılara karşı izah ve savunma mecburiyetinde kalmalarıdır. Şu halde gerilemenin gerçek nedenlerini iç olaylarda aramak gerekir.
- İdeolojileşme, duraklamanın ana nedenlerindedir. Yukarıdaki dönemlendirmede bu açıkça görülebilir. Bu dönemde bilgi inanca dönüşmekte, karşıt görüşler ret hatta tekfir edilmektedir. Böylece istişare ve ilmi tartışma ortamı kaybolur. Diğer taraftan baskılanan kişiler ya yanlış fikirlerinde ısrar ederler ya da susarlar. İlerde icmanın ve haberin, elit bir grubun tekeline girmesi de bu dönemle alakalı bir husustur. Yani kurumsallaşma ve iktidar olma, güzel bir amaç olmasına karşın, iktidarın korunması arzusunun sonucu, ilmi faaliyetlerin zedelenmesidir. Bu durumun diğer tezahürlerine insanların neden mevcudu korumak istediğine dair başlık altında değineceğiz.
- Mutezilenin ilmi suiistimal etmesi, bu mezhebin halk nezdinden nefret kazanmasına yol açmıştır. Neticede iktidara gelen diğerini cezalandırarak kendi görüşünü mutlak doğru olarak görmüştür. Bunun da neticesi icmanın ve istişarenin dumura uğramasıdır. Netice itibarıyla hem eylem, aksi bir tepkiyi doğurur. Bu tüm kurum ve olaylar için geçerlidir.

- Bilginin güce hizmet etmesi de ilmi faaliyetleri yaralayan bir durumdur. İmam A'zam'ın duruşu, bu mesele- nin anlaşılması için güzel bir örnektir. Eğitim kurum- larının resmileşerek sivil ilmi faaliyetlerin azalması, bil- ginin tekelleşmesine ve mutlaklaşmasına; icma ve riva- yetlerin tekel altına alınmasına yol açmıştır. İlerde de tekrar üzerinde duracağımız gibi bu olaylar, tarihi ve ilmi birikimi reddetmek anlamına gelmez. Onlara ihti- yatlı yaklaşmayı gerektirir. Yani insanın hata etmesi, onun faaliyetlerini değersizleştirmez. Tefekkür ve araş- tırmayı gerekli kılar. Aslında temel İslâmî ilmin kelim olmasına karşın zamanla fıkhnın daha değerli olmasının nedeni bu siyasi ve sosyal olaylardır (daha fazla için bkz. Çimen, *Azizler ve dâhiler*, 48vd.; 57vd.). Fıkhnın ko- nuları arasına ibadetin dâhil edilmesinde bile bu otori- te suiistimalinin etkisi vardır. Zira fıkhn, ibadetleri de bünyesine alarak, kendine dini bir meşruiyet ve üstün- lük kurmaya çalışmıştır. Tüm bürokrasinin fıkhnçılardan çıktığı da dikkate alınırsa, meselenin ehemmiyeti daha da iyi anlaşılacaktır.

6. Mezhepler ve isimlendirmeler veya duruşlar ve dışlamalar

İsimplendirme Adem AS'a verilmiş bir yetki ve görevdir (bkz. Bakara, 31). Bu yeti, önce varlığı tanımayı; sonra da onu kontrol etmeyi içermektedir. Yani aslında bu bilmedir ki bi- limin de ilk amacı bilmek; nihai amacı kontrol etmektir. Mez- heplerin isimlendirilmesi de böyledir.

Mutezile (ayrılıkçı anlamına gelir), kendine “adalet ve tev- hid” ehli derken biz onlara mutezile deriz. Biz kendimize Ha- nefî-Mâturidî derken Eş'ariler dâhil birçok kimse bize mute- zile veya mürcie der. İnsanların kendilerini isimlendirmeleri ilk başta bir tanım iken çatışmalar neticesinde bir konumlan- dırmaya neden olabilir. Karşımızdakinin isimlendirilmesi ise

çoğu zaman kendimiz meşrulaştırma; muhalifleri de değersizleştirme üzerine kurulmuştur.

Burada konuyu çok dağıtmak istemiyoruz fakat tüm fikir ayrılıklarının sadece ilmi olmadığını; kişisel ve toplumsal nedenlerin de göz ardı edilmemesi gerektiğini ifade etmek gerekiyor. Mesela “filozof” kavramını ele alalım. Bu kavram Aristoteles için “âlim” anlamına gelmekteydi. Zamanla bilimlerin gelişince filozof kelimesi, metafizikçi anlamında kullanılmaya başlandı. Gazzâlî’nin *Filozofların Tutarsızlığı* eserinde muhatabı metafiziktir; mantık veya diğer bilimler değildir (bkz. Durusoy, *Gazzâlî’nin Bir Bilim Olarak Mantığa Yöneltiği Eleştiriler*, 732vd.). Günümüzde filozof, teorik bilimle uğraşan kişi veya eleştirel düşünen anlamına gelir.

Fakat İslâm tarihinde bu kavram başka anlamalarda da kullanılmıştır. Mesela bir kimseyi tekfir etmek veya dışlamak istediğimizde de zaman zaman bu kelimeyi kullandığımız olmuştur. Örneğin İbn Sina’nın kendine filozof demesi bir iltifattır. Ama onu sevmeyen birinin filozof demesi, boş işlerle uğraştığını kastetmesi anlamına gelebilir. Yine bir kelamcı ya da fıkıhçıya filozof demek, aslında ona bidatçi veya sapık demek anlamına gelebilir. Yani burada kaynağı kim olursa olsun tutum ve tavırların arkasındaki nedenlere bakmak gerekir. Pratik olarak örnek vermek gerekirse; annemizi babamıza, babamızı da annemize sorarsak illa ki aralarda bizi rahatsız edecek şahitlikler olacaktır. O yüzden en güzel tutum, bu şahitlikleri göz ardı etmeden ama tahkik de ederek, olaylara ve kişilere karşı kendi makul ve mutedil tutumumuzu oluşturmaktır. Ve bu tutumda duygusallığa değil, ilkelere ve delillere dayanmak gerekir. Örnek vermek gerekirse; şayet biz Efendimiz SAV zamanında yaşasa idik, kendisi ile aramızda sadece peygamberlik ilişkisi olmazdı. Bazen akraba ve aşiret, bazen de düşmanlık ya da çıkar çatışması ilişkisi olurdu. Yani o dönemde yaşamak istiyoruz ama bu kolay değildir.

Çocukken beraber büyüdüğümüz birinin bizden üstün mertebelere gelmesini kabul etmek kolay değildir. Yine mesela sevmediğimiz bir aile ya da bölgeden çıkacak bir peygamberi kabul etmek de kolay değildir. Ki Ebu Cehil'in iman etmesinin bir nedeni de aşiretler arasındaki kıskançlıklar ve çıkar çatışmalarıdır. Yine mesela bu duygusal tutum yüzünden Hz. Nuh'a; "daha eşin ve çocukların sana itibar etmiyor" diye karşı çıkabilirdik.

İsimplendirmenin yanıltıcı olduğuna dair en hatırlanması gereken örnek, Taftazânî gibi Mâturidî görünümlü âlimlerin aslında Eş'arî olmalarıdır. Yani her zaman, farklı bilgi kaynaklarını dikkate alarak bütüncül düşünmek ve temkinli yaklaşmakta fayda vardır (kavramsallaştırmanın bilimsel boyutu ile alakalı olarak bkz. Akbay, *Platon ve Aristoteles Düşünce-sinde Varlık, Dil ve Düşünce Bağlamında Kavramların Epistemik Kökenleri*, 148vd.).

7. Eş'arîlik ve Mâturidîliğin temel duruşuna dair bir özet

Mezhep; bakış açısı, duruş, yöntem ve tercih demektir. Yani dinin temel metinlerini nasıl ve hangi ölçü ile anlamamız gerektiğine dair geliştirilen temel usul ve esaslardır diyebiliriz. Bunlar içtihat ürünüdür yani aklidir. Tabi ki bu esasların temelinde dinin temel metinleri yer almaktadır. Ama mezheplerin usul ve esasları sadece bu temel metinlerden ibaret değildir. Öncelikli olarak temel metinlerden muhkem olanların yorumları da dâhil olmak üzere muhkem olmayanlar, yoruma açıktır. Diğer taraftan bu temel metinlerde yer almayan ama burada ilke olarak konulan birçok husus vardır. Öncelikli olarak kıyas ve istidlal ayırımına vurgu yaparak; delillerden yola çıkarak sonuca ulaşmak ile elde bir sonuç varken bunlara delil bulmanın farklı olduğunu ısrarla hatırlatmak istiyoruz. Bu konuya dair ilerleyen bölümlerde bazı örnekler gelecektir. Burada yine bir fikir vermesi açısından iki ana ve

birbirine karşı istikamette duran mezhebin temel değerlerini özetlemek istiyoruz. Konu ile alakalı olarak İmam Eşarî'nin *Makâlât*, Râzî'nin *Mahsûl*, Debûsî'nin *Takvîmü'l-edille* ve İmâm Mâturidî'nin *Tevîlât* adlı eserlerine bakılabilir. Zira bu özeti çıkarırken bu eserlerdeki fikirleri esas alarak yorum yapmaya çalıştık.

- İmam Mâturidî'ye göre Cenabı Hak, insanlara peygamber göndermek zorunda değildir. Ama rahmeti gereği vahiy gelmiştir. Zira insan, kendisine verilen yetiler sayesinde tevhidi ve adaleti bulabilir. Zira insan, doğru-yanlış ayrımı yapabileceği gibi birçok hakikati duyular ve aklıyla bulabilir. Bu yüzden de Hanefî-Mâturidî geleneğinde aklın iyi ve kötü bildiği şeyler de iyi veya kötüdür. Eş'arî geleneğinde ise iyi ve kötü temel olarak vahiyle bilinir. Bazı Eş'arîler bunu yumuşatarak iyi ve kötünün akılla bilinebileceği ancak sevap ve günahın sadece vahiyle bilinebileceğini savunmuşlardır.
- Dine bu bakıştan kaynaklı olarak Eş'arî geleneğe göre bize lazım olan her şey, dinin temel metinlerinde ifade edilmiştir. Mâturidîlerin ise böyle bir iddiası yoktur. Öncelikli olarak Allah, insana, akıl ve duyuyuyla bilebileceği birçok meseleyi bildirmemiştir. Diğer taraftan adalet gibi bazı meseleler emredilmekle birlikte bunlarına ayrıntıları beyan edilmemiştir. Zira insan, adaleti bilebilir ve ayrıca adaleti bulup uygulamaktan insanın kendisi sorumludur.
- Yani bir başka ifade ile Eş'arîlikte içtihadın alanı daha sınırlıdır. Tabi ki bu durum Gazzâlî ve Râzî gibi isimler tarafından eleştirilmiştir. Veya Cüveyni gibi isimler farklı yorumlar getirmeye çalışmıştır. Ama ana geleneğin tavrı budur. Mâturidîlikte ise içtihadın alanı daha geniştir. Bu yüzden de zamana ve şartlara daha fazla

önem verilmiştir. Evliliğin Eş'arilikte ibadet, Hanefilikte ise muamelat olarak alınması, buna örnek olarak verilebilir. Özetle ifade etmek gerekirse Eş'arilik, ehli hadise daha yakinken Mâturidîlik akıl-nakil ilişkisinde daha ortalarda durmaktadır. Sonraki dönemlerde her iki mezhep de birbirini dikkate alarak ilkelerini gözden geçirmeye çalışmışsa da bunun ne kadar başarılı olduğu tartışmalıdır.

- Eş'arî gelenek, Allah'ın kudret ismine vurgu yaparken Mâturidîlik hikmet ve adalet isimlerini öncelemiştir. Bu yüzden de nedensellik ve cüzi irade, ilahi iradeyi gölgede bırakıyormuş gibi algılandığından eleştirilmiştir. Mâturidî gelenek ise Allah'ın kendisinin adil ve hikmetli olduğunu, bu yüzden de Mevla'nın yaptıklarında adaleti ve hikmeti gözetmesinin iradesine bir engel teşkil etmeyeceğini savunmuşlardır (bkz. Yalçıntaş, *Maturidide Dini Tekelcilik*, 63vd.; 98vd.).

8. Metodolojinin değeri

Burada meseleleri ayrıntı olarak değil genel olarak ele aldık. Amacımız tüm meseleleri tartışmak veya çözmek değildir. Zira bu uzun sürecek ve zamanla değişip gelişecek bir durumdur. Burada sadece meselelere dikkat çekmeye çalışıyoruz. Zira dini ilimlerde asıl sorun, yöntem sorunudur. Yöntem, önce olayı tespit etmek; sonra o olayın ilgili olduğu genel kaideyi bulmak, diğer delilleri ve amacı dikkate alarak bir metot ile olayları çözümlenektir. Ayrıca yöntemin değişken olduğunu bilmek gerekiyor.

Eleştirinin amacı metotların değerini düşürmek değil, onları geliştirmek ve kontrol etmektir. Her eleştiriye saldırı olarak kabul etmek, her farklılığı çatışmaya dönüştürmek ve her yeniliği bidat olarak kabul etmek anlamsızdır. Hatta çoğu zaman zararlıdır.

Yeni şeyleri söylemek gerekir. Bazen aynı şeyi de söylesek, söylediğimiz zaman ve şart farklı olduğu için söylediğimiz şey yenidir. Yani o şartlara göre tekrar gözden geçirilmiş olmalıdır. Aksi halde bir hükmü tümüyle alıp başka bir zaman ve şarta nakletmek yanlıtabilir.

NOT: İnsanlık tarihinde yeni bir olay yoktur. Belki yeni söz de yoktur. Ama **her olayı, sanki ilk defa oluyormuş gibi değerlendirmek**; sonra diğer tüm delil ve örnekleri bu yöntem ve gaye ile incelemek en isabetli yöntem gibi görünmektedir. Son olarak; en önemlisi, tek bir yöntem ve kaynakla yetinmemek, meselelere bütüncül ve başka açılardan bakmak ve tabi ki en önemlisi tüm aşırı yöntemlerden uzak durmak.

9. İslâm dünyasının batıya etkisi

Genelde felsefe tarihi Antik Yunan ve özellikle Aristoteles ile başlar. Ama bu durum Aristoteles'ten önce bilim olmadığı anlamına gelmez. Bazıları bunu ideolojik olarak yapıyor olsa da biz yazılı geleneği ve sistemleştirmeyi esas alıyoruz. Bunu Babil veya Sümer'e de götürmek mümkündür. Sümer, en eski yazılı gelenek olarak kabul edilse bile burada bile onlardan önce bilim olmadığı iddiası öne sürülemez. Yani burada belli bir yerden başlıyor ve devam ediyoruz.

Bilim Eski Yunan'a Mısır ve Babil'den geçmiştir. Oradan da Roma ve İran'a. Buradan da İslâm dünyası tevarüs etmiştir. İslâm dünyası, önceki başlıklarda da değindiğimiz gibi kendinden önceki geleneği tercüme ile tevarüs etmiş ama sonra kendi değerlerine göre yeniden inşa etmiştir. Aynı şekilde batı da İslâm dünyasından tercüme ile bu bilgileri kendine aktarmış; ancak kendi kodlarını vermiştir. Burada üzerinden durulması gereken ilk husus, tarih ile övünme ya da yerinmenin ilmi bir değeri olmadığıdır. Yani Müslümanlar bir dönemler bilim üretmiştir. Ama bu, o dönemlerde

kalmıştır. Evet batı, ilmi bizden almıştır. Ama almış ve kendi kodları ile dönüştürmüştür. Batının ürettikleri, kaynağı biziz diye bizden değildir. Bizim, bunları yeniden alıp kendi kodlarımıza göre inşa etmemiz gerekir. Aksi halde bu söylemlerin ilmi bir değeri yoktur.

İSLÂM VE BİLİM

1. İnsan ve temel yetileri

İnsan, “**halife**” olarak yaratılmış (bkz. Bakara, 30) ve yeryüzünü imar etmekle görevlendirilmiştir (bkz. Hûd, 61). Ve bu vazifeyi Allah adına yapması istenmektedir (bkz. Zâriyât, 56). İmar, maddi ve manevi tüm gayretleri, iyi işler yapmayı ve kötü işlere engel olmayı ifade eder (insanın halife oluşu ve yeryüzünde bulunma nedenlerine dair ayrıca bk. Aksu, *Erdem Mutluluk İçin Yeterli Midir? Râgıb el-İsfahânî’de Dışsal İyiler Problemi*, 19.).

İnsana bu vazifesini ifa etmesi için “**kâinâtı bilme, anlama, anlamlandırma ve yorumlama yeteneği**” verilmiştir. Bakara Suresi 31-33.ayeti kerimelerde zikredilen “isimlendirme” yeteneği (isimlerin ve eşyanın hakikatlerinin öğretilmesi) bu bilme ve anlamlandırmayı ifade etmektedir. Şems Suresi 8.ayeti kerimede ise insana iyi-kötü ayrımı yapma yeteneği verildiğinden bahsedilir. Ki bu da doğru-yanlış, iyi-kötü, güzel-çirkin ve adalet-zulüm ayrımına işaret ediyor. Şu halde insan, bir şeye güzel derse o şey güzel, kötü derse kötü olmaktadır. Bu yetenek ve dahası yetki, kendisine Allah tarafından verilmiştir.

Halife oluşu özetlemek gerekirse Allah Teâlâ, insandan, kendi başına kâinâtı araştırma, bilme, yorumlama ve düzenleme yetki ve görevini yüklemiştir. Şu halde bilmek ve yapmak, insanın sorumluluğundadır. Bu görevi ifa edebilmek

için insana iki temel yeti bahşedilmiştir: Duyu ve akıl. Duyularımız, içinde yaşadığımız dünyayı idrak edebileceğimiz ilk bilgi kaynaklarımızdır. İnsan, doğduğu andan itibaren ilk olarak duyuları ile etrafını algılar. Nesnelere dokunur, sonra onları görür. Daha sonra işitme duyusu ile iletişim kurar ve diğer insanların sahip olduğu tecrübeyi alır. Fakat duyular dağınık bilgiler verir, geçicidir, nesnelere ve olayları yorumlayamaz. Ayrıca duyular yanılabilir. Örneğin görme yanılması veya her şeyi duyamama, unutmaya gibi. Duyularla birlikte sahip olduğumuz bir başka yetenek duygularımızdır. Duyularımız, duyu verilerine verdiğimiz otomatik tepkilerdir diyebiliriz. Bunlar anlık ve geçicidir, bir amacı veya ilkesi yoktur.

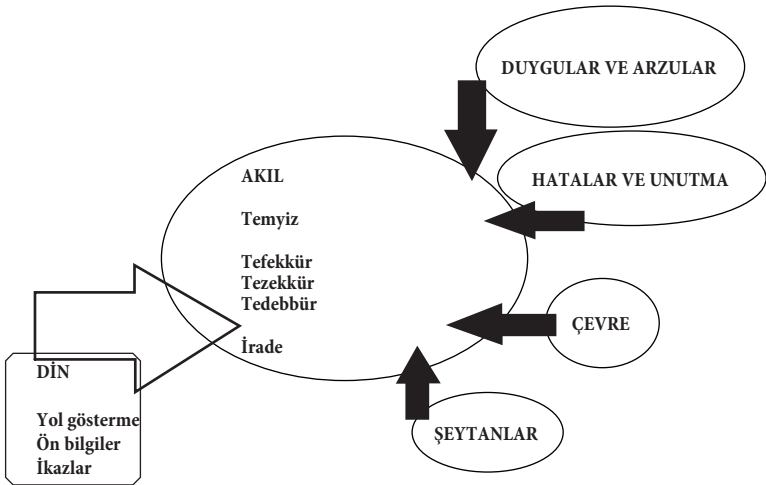
İşte duyular ve duyguların eksik kaldığı yerde aklımız devreye girer. Akıl en geniş anlamda; soyutlama, genelleme, nedensellik bağı kurma, zorunluluk bilgisi ve doğru-yanlış ayrımı yapma yetisi olarak tanımlayabiliriz. Akıl, duygulardan ve duygulardan gelen bilgileri yorumlar, birleştirir ve değerlendirir. İlke ve amaca göre tasnif eder. Nedensellik bağı koyar ve gaye belirler. Fakat aklın da sınırları vardır. Aklın ilk veya alt sınırı, başlangıç bilgisi olmadan çalışmamasıdır. Yani akıl her şeyi bilemez. Aklın üst sınırı ise yanılmasıdır. Yani akıl, bilerek ya da bilmeden hata edebilir (bilimin ilkeleri hakkındaki tartışmalar için bkz. Kırmacı, *Kategoriler Sorunu*, 54, 113, 177.).

2. Vahiy

İşte burada vahiy devreye girer. Vahiy, akla, önce sahibini hatırlatır. Sonra kendi başına elde edemeyeceği metafizik bilgi ve gayeleri verir. Örneğin akıl, Allah'ın varlığını ve birliğini kendi başına idrak edebilir. Ama Allah'ın isimlerini ve ibadetlerini bilemez. Yine vahiy, akla, hata edileceği noktalarda bir takım zorunlu ilkeler koyar. Örneğin

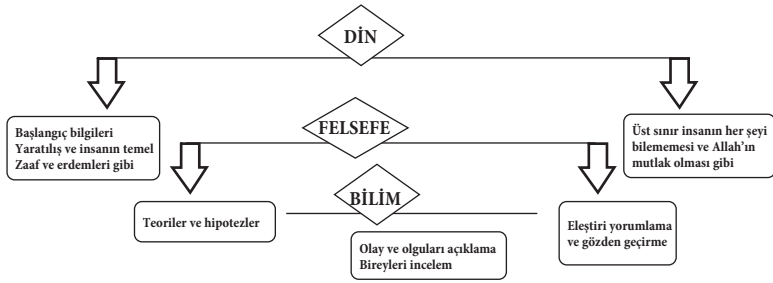
adalet gibi. Aslında insan akılı, adaleti bilebilse de bazen isteyerek ya da istemeden adil olmayabilir. Örneğin kendini korumak adına ilkeleri çiğnemesi gibi. İşte burada vahiy, insana, kendi amellerine bakmasını ve ahireti düşünerek doğru işler yapmasını gösterir.

Vahyin en genel tanımı hidayet yani rehber olmasıdır (mesela bkz. Bakara, 185 ve Âli İmrân, 4). Dinin de en genel tanımı; **“insanların dünya ve ahirette mutlu olması için yol göstermek üzere gönderilmiş ilahi kurallar manzumesi”** şeklindedir. Özetle ifade etmek gerekirse insan kendi imkânlarıyla güzel işler yapmak ve güzel bir hayat sürmek için yaratılmış ve görevlendirilmiştir. Bunu yapmak üzere de gerekli donanımlara sahiptir. Fakat bazı eksiklik ve hatalarından dolayı yol göstermeye muhtaçtır. İşte burada da vahiy devreye girer. Şu halde din, akla yol göstermesi için gereklidir. Fakat akıl da dini anlama, yorumlama ve uygulamak için gereklidir. Zaten akıl, insan olmanın temel şartıdır. Bu yüzden aklında eksiklik olan veya aklını tam olarak kullanamayan kişiden sorumlu tutulmamıştır.

NOT: İnsanın temel yetisi akıldır. Akıl en genel anlamda düşünme, ayırt etme ve yorumlama yetisi olarak tanımlanabilir. Fakat aklın çalışmasına engel olan veya onu baskılayan şeyler vardır. Duyguları, çevresi vs. gibi. İşte burada din, akla bazı hususları önceden gösterir. Örneğin insanların zalim ve nankör olabileceği, ailesinin bile onu hataya sevk edebileceği ve hatta terk edebileceği, kendi aleyhine de olsa ilkeli ve iyi niyetli olması gerektiği, dünyanın geçici olduğu vs. gibi.

Şu halde din, insana, başına gelmeden bazı olayları anlama ve hayatı yorumlama hususunda önceden, hazır bir takım bilgiler vermesi açısından yararlı ve gereklidir.

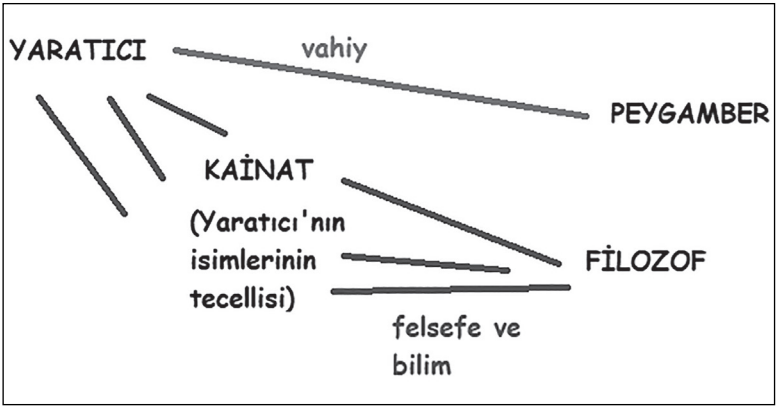

NOT: Din insana kendi başına bulamayacağı veya hata edebileceği temel meselelerde ilke koyar. Ayrıca dünyanın geçici olduğunu ve insanın hata edebileceğini ifade ederek üst sınır koyar. Felsefe de bu anlamda bilime temel ilkeler koyar ve ayrıca bilimi sürekli kontrol eder. Bilim de bu temel ilke ve sınırlar bağlamında hayatı anlamaya ve kolaylaştırmaya çalışır.

3. Bilim ve din

Buraya kadar zikredilen şeylerden Hz. Adem AS'a iki temel bilgi verildiğini anlıyoruz. İlki vahiydir (bkz. Bakara, 37) ki buna “**din**” diyoruz. Din ise bugün için kıyamete kadar

İslâm'dır. İkincisi ise "isimlerin" yani eşyanın hakikatinin öğretilmesidir ki biz buna "**hikmet**" diyoruz. Eşya, dış dünyadaki bireyler, nesnelere ve olaylardır. Felsefe veya hikmet yani genel anlamda bilim ile kastedilen şey de varlıkların hakikatidir. Şu halde Hz. Adem'e öğretilen ikinci şey, hikmettir. Bazı hadislerde Hz. Adem'e; din, akıl ve güzel ahlakın verildiği ifade edilmektedir (bkz. Ramazan Önal, *İslâm Düşünce Tarihinde Akla Dair Eser Yazma Geleneği İbn Ebi'd-dünyâ Örneği*, 30). Daha sonraki dönemlerde Hz. Davud'a camı ve demiri işlemesi (bkz. Sebe, 10), yine bazı peygamberlere "hikmet" in öğretilmesi de insana verilen bilgi türlerine işaret etmektedir.

Şu halde her türlü bilginin kaynağı netice itibariyle Allah'tır. Allah, bazen peygamberleri vasıtasıyla gerekli durumlarda müdahale eder ve insanlara doğrudan bilgiler verir. Fakat normal zamanlarda insan, kendine lazım olan tüm fizik ve metafizik bilgileri elde edebilecek kabiliyette yaratılmıştır. Bir başka ifade ile bilinen şeyleri yani varlıkları, bilen özneyi yani insanı ve bilen ile bilinen şey arasındaki ilişkiyi yani bilgiyi yaratan Allah'tır. Bilgi kaynaklarını yani akıl ve duyuyu yaratan da Allah'tır. Aklı yaratan Allah olduğu ve onun zaaf-larını da en iyi yine Allah bildiği için, Allah, insana

güvenmiş, değer vermiş ve sorumluluk yüklemiştir. Her ne kadar hataları ve eksikleri de olsa insan aklı ve iradesi, özeldir ve insanın bilgisi değerlidir. İnsan hakikati bulabilir ve güzel işler yapabilir. “Akıllı fazla serbest bırakırsak insan yoldan çıkar” demek (ki melekler ilk defa bu hususta itiraz etmiş ancak itirazları Allah tarafından “ben en iyisini bilirim” diye reddedilmiştir) Allah’ın yaratmasına ve iradesine kusur bulmaktır diyebiliriz. Zira akıllı yaratan ve ilkelerini koyan O’dur. Yarattığını bildiği için O’na sorumluluk yüklemiş ama bir takım da kurallar koymuştur. Ayetlerin tümüne bakıldığında insanın zayıf, cahil ve nankör olduğu, kötü işler yaptığı, ama düşünüp araştıran ve birbirine hakikati bulma ve yapma konusunda yardım edenlerin bundan istisna olduğu ifade edilmektedir (bkz. Asr Suresi, Tin Suresi. Ayrıca bkz. Ahzab, 72.; Abese, 17.; İbrahim, 34).

NOT: Duyu, akıl ve vahiy arasındaki ilişkiye şunu örnek verebiliriz:

Duyu ve aklın birlikte kullanımı:

- Ateş yakar (duyu),
- Yakan şey zararlıdır (akıl),
- O halde ateş zararlıdır (duyu ve akıl birlikte).

Akıl ve vahyin birlikte kullanımı:

- Zararlı olan kötüdür (akıl),
- İçki zararlıdır (vahiy),
- İçki kötüdür (akıl ve vahiy birlikte).

Duyu ve vahyin birlikte kullanımı:

- İçki haramdır (vahiy),
- X içkidir (duyu yani deney ve gözlem),
- X haramdır (vahiy ve duyu birlikte).

4. İslâm bilime mani midir? Müslümanlar bilim üretmiş midir?

Allah'ın insana hilafet ve emaneti yani imar vazifesini yüklediğini ifade etmiştik. Bu yüzden sorumluluk insana aittir. Vahiy sadece ona yol gösterir. Bu bağlamda ayeti kerimelerde insanlara kendini ve etrafını araştırma ve ıslah etme, kötülükle de mücadele etme vazifesi yüklenmiştir. Bunlardan bazılarını özetlemek gerekirse:

“*Yeryüzünde gezin dolaşın ve yaratılışın nasıl başladığına bakın (Ankebut, 20)*”. Bu ayeti kerimede evrenin araştırılması ve yaratılış üzerinde tefekkür edilmesi tavsiye ediliyor. Yani fizik, astronomi ve metafizik bilimleri.

“*Yeryüzünde gezin dolaşın ve sizden öncekilerin başına neler geldiğini araştırın (Rum, 42)*”. Ayeti kerime tarih ve arkeoloji bilimlerine işaret ediyor. Buna göre tarih, birer ibrettir.

“*(Göklere ve Allah'ın yaratmasına) bak (Mülk, 3-4)*”. “*Allah göğü yaratmış ve oraya bir ölçü ve bir denge (mizan) koymuştur. Ki siz de ölçüyü ve dengeyi bilin ve şaşmayın. (Rahman, 7-8)*.” Bu ayeti kerimelerde göklerdeki hassas dengenin araştırılması ve insan hayatına da bunun uygulanması tavsiye ediliyor.

“*Biz dış ve iç dünyada ayetlerimizi (yani hikmetimizi ve varlığımıza dair delilleri) gösteririz (Fussilet, 53)*”. Bu ayet ise insanın kendi varlığı ve dış dünya üzerinde düşünmesini hatırlatmaktadır.

Müslümanlar tarih boyunca bu ayeti kerimleri ve dönemin bilgi birikimini dikkate alarak birçok bilim dalında keşifler yapmışlardır. Yeryüzüne İslâm'ı ve adaleti yaymak için coğrafya gelişmiştir. Yine bu amaçla ve ticaret amacıyla denizcilik; denizlerde yol almak için astronomi gelişmiştir. Yine mesela İbn Heysem, Allah'ın kâinâtın nuru olduğu

ayetinden yola çıkarak ışığın göze dış dünyadan geldiğini keşfetmiş ve optik ilminin temellerini atmıştır. Özetle ifade etmek gerekirse İslâm, bilime engel değildir. Bilakis onun gelişmesini emretmiştir. “**İlim Çin’de de olsa alınız**” hadisi şerifi hem bir teşviktir hem de o dönemde Çin’in teknolojiye ne kadar geliştiğini göstermesi açısından manidardır.

İslâm, ilerde de üzerinde duracağımız gibi bilime ve araştırmaya değil; sadece dünyaya tamah ederek ahireti unutmaya, bilginin sömürü ve ifsat amaçlı kullanılmasına karşı çıkmaktadır.

5. Çok bilmek ve düşünmek zararlı mıdır?

Genel olarak toplumumuzda fazla bilmenin veya düşünmenin zararlı hatta şeytanlık olduğuna dair söylentiler olsa da bunlar İslâm’ın temel kaynakları ile örtüşmemektedir. Aksine birçok ayeti kerimede akletmek ve ibret almak emredilmektedir (bkz. Bakara, 76.; Bakara, 164.; Bakara, 242). Hatta kafirlerin akılsız oldukları veya aklını kullanmadıkları ve bu yüzden perişan oldukları ifade buyurulmuştur (bkz. Bakara, 171.; Maide, 58). Daha da önemlisi, cahil ve zalimlerin Allah’ı bilemeyecekleri ve bu yüzden Allah’tan ümit kestikleri (Yusuf, 87; Hicr, 56); Allah’a gerçek anlamda bilgi sahibi kimselerin iman ettikleri ve bu kimselerin gerçek anlamda Allah’tan korktukları ifade edilmektedir (Fâtır, 28). Döneminde İslâm’ın en büyük düşmanı olarak kabul edilen Amr b. Hişam’a “Ebu Cehil (cahilin önde gideni)” denilmesi, İslâm’ın ilme ne kadar değer verdiğini göstermek açısından yeterlidir.

İslâm, bilgiye değil bilginin kötüye kullanılmasına (bkz. İblis örneği), gereksiz ve faydasız bilgiye, bilinenle amel edilmemeye (bkz. Saff, 2) karşı çıkmıştır.

Burada son olarak düşünmeden ve araştırmadan bir konuda fikir beyan edenlerin (İsra, 36) ve körü körüne taklit

edenlerin ne kadar rezil ve sefil olduğuna dair ayetleri hatırlatmak istiyoruz (Bakara, 170.; Mâide, 104).

6. Din ve bilim çelişir mi? Ya da İslâm ne kadar makuldür?

Ayeti kerimlerde Allah'ın yarattıklarında bir eksiklik olmadığı (Mülk, 3) ve Kuranı Kerim'de yani dinde saçmalık veya tutarsızlık olmadığı (Bakara, 2.; Nisa, 82) ifade buyurulmuştur. Diğer taraftan yukarıda zikrettiğimiz ayeti kerimelerde özellikle kafirler, ön yargısız olarak düşünmeye davet edilmiştir. Şu halde İslâm, insanın aklına hitap eder ve aklın kendisini anlayacağını savunur. Mesela İmam Mâturidî'nin ifadelerine bakıldığında insan aklının tevhibi, adalet ve zulmü, ölümsüzlüğü ve ahireti idrak edebileceği, dini anlayabileceği ve yorumlayabileceği ifade edilmiştir.

Akl da kâinât gibi Allah tarafından yaratılmıştır ve bir fitratı vardır. Tüm kâinâtta geçerli olan bu sistem ve tutarlılığa "sünnetullah" diyoruz. Akıl, kâinâtı idrak edebilecek kabiliyette; kâinât ise insanın bilebileceği ve istifade edebileceği şekilde yaratılmıştır. Örneğin biz, insanı, iki ayaklı olarak yaratıldığı için iki ayaklı biliriz. Şayet Allah, insanı başka türlü yaratsa idi biz insanı başka türlü bilirdik. Şu halde insan fitratı, sünnetullahla uyumludur ve onu olduğu gibi idrak edebilir. Dini gönderen de Allah olduğuna ve Allah ta kendi koyduğu kuralları bozmayacağına göre (bkz. İsrâ, 77) Allah'ın insan fitratına ve aklına aykırı şeyleri emretmesi düşünülemez. İmam Mâturidî'nin genel açıklamaları dikkate alındığında şöyle diyebiliriz:

- Allah'ın, insana, aklı ve duyularıyla bildiği şeyleri söylemesine gerek yoktur. Örneğin ateşin yakıcı ve zararlı olması gibi. Zira insan bunu bilebilir.
- Allah, bazı meselelerde ayrıntı ortaya koymaz. Örneğin adaleti emreder ve adil şahit getirilmesini ister; ama adaletin ne olduğunu tanımlamaz. Yine temiz olanı

yişin, pis olanı da yemeyin der; ama temiz olanı açıklamaz. Zira insan tüm bunları idrak edebilir ve ortaya koyabilir.

- Şayet Allah, insana, kendi başına bileceği şeyleri emrederse, bu emredilen şeylerle insanın bildiği şeyler arasında bir çelişki olamaz (ayrıntılar ve daha fazla bilgi için bkz. Turgut Akyüz, *Mantık*, Ravza Yayınları, 2022).

Buradan ilk olarak dinin tüm meselelerde hüküm beyan etmediği, iman ve ibadet haricinde hüküm beyan ettiği her meselede de ayrıntıyı ifade etmediğini anlıyoruz. İmam Mâturidî'nin açıklamalarını da dikkate alarak dinin bazı meselelerde niye ayrıntı hüküm beyan etmediğini (ki Allah unutmuş ya da yanlış hüküm beyan etmiş olamaz) şöylece özetleyebiliriz:

- İslâm, kıyamete kadar geçerlidir. Bu yüzden ilahi kelam, zaman ve mekandan münezze olarak gönderilmiştir. Bu nedenle de miras ve evlilik gibi kritik meseleler hariç birçok ahkâm meselesinde genel bir tanım yapılmış ancak ayrıntı beyan edilmemiştir.
- İkinci olarak insan; haksız kazanç, yalan, adalet, zulüm ve temiz gibi kavramları bilebilecek ve açıklayabilecek yetenekte yaratılmıştır. Ayrıca imtihan gereği bu sorumluluk da kendine verilmiştir. Yine imtihan gereği, hatalar ve tartışmalar olacaktır.
- Allah, Rab olduğu için yaratır. O muhtaç değildir. Ama yaratmasa idi nasıl Rab olacaktı? Vermeseydi nasıl cömert olacaktı? Bu yüzden kâinâtı yaratmıştır. Fakat kâinât kendi başına anlamsızdır. Onu anlamlandıracak ve kullanacak bir varlığa ihtiyaç vardır ki bu da insandır. İnsan, Allah'ın yarattıklarından istifade eder. Sonra onu faydalı ve zararlı olarak tasnif eder. Mesela güzel der. Gül, insan ona güzel dediği için güzeldir. Bu yetkiyi ona veren ise Allah'tır. Yani biz bir şeye güzel

deyince o güzel olur. Biz demese idik o güzel olmazdı. İşte bu yüzden Allah, Adem AS'a isimlendirme yeteneği vermiş ama tüm isimleri öğretmemiştir. Tüm isimleri öğrenmesine gerek olmadığı gibi tüm isimler Hz. Adem'e Allah tarafından öğretilse idi insanın yaratılış amacı gerçekleşmezdi. Oysa insan, kıyamete kadar yeni şeyler öğrenmek ve güzel şeyler yapmakla görevlendirilmiştir.

Bu bahiste son olarak İslâm'ın temel esaslarının ne derece makul olduğuna değinmek istiyoruz.

- İnsan bir yaratıcının varlığını ve birliğini idrak edebilir. Nedensellik ilkesi gereği her şeyin bir nedeni vardır. Geriye doğru gidildiğinde her şeyin ilk nedeni Allah'tır. Nedensellik olmadan bilim olamaz. Şu halde Allah'ın varlığı akli ve bilimsel bir zorunluluktur. Ama insan kendi başına Allah'ın isimlerini bulamayabilir. Fakat kendisine sunulan tanımları idrak edebilir.
- Tarihi tecrübe olarak peygamberlik sabittir. Zira neredeyse bütün toplumlar, tarihte peygamberlerin olduğunu rivayet etmiştir. Efendimiz SAV de kendi peygamber oluşunu, kendisinden önce de peygamberlerin olduğu ile delillendirmiştir (Âli İmrân, 144). Yani peygamberlik mümkündür ve tarihte vardır. Şu halde Allah'ın yeni bir peygamber göndermesi şaşılacak bir durum değildir. Fakat herhangi bir şahsın peygamber olduğuna dair ekstra delil aramak gerekir. Zira her ben peygamberim diyene inanamayız. Bu yüzden Efendimiz SAV, kendisini, şahsiyeti, daha önce tanınması ve getirdiği mesajların hakikati ile savunmuştur (bkz. Yunus, 16).
- Her varlığın bir sonunun olduğunu tümevarımla biliyoruz. Şu halde kıyamet aklen mümkündür. Bu dünyada her şeyin karşılığı tam olarak alınmadığına göre

mutlak adaletin olacağı bir dönemin olduğu da yine makuldür.

- Akıl, kendi başına bulamasa da cennet ve cehennem varlığını mümkün görür. Yani bunca şeyi yaratanın yeni şeyler yaratması imkânsız ya da saçma değildir.
- İbadetleri akılla bulamayız. Ama tarih boyunca farklı ritüellerin olduğu sabittir. Şu halde ibadetler de makuldür.
- Fakat Allah'ın varlığı hariç diğer iman meselelerinin zan olduğunu bilmek gerekir. Zandan kasıt, kesin olmamasıdır. Yoksa zan yanlış anlamına gelmez. İlerde inanç ve bilgi ilişkisine değineceğiz. Burada şunu ifade etmek istiyoruz: Şayet diğer iman meseleleri ve ayrıntılar da zorunlu olsa idi bize göre herkesin Müslüman olması gerekirdi. Oysa herkes Müslüman değildir. İslâm'ı kabul iradidir. Ama İslâm'ı kabul ettikten sonra onun getirdiği iman esasları ve ibadetleri kabul etmek zorunlu hale gelmektedir. Ki bunu bir sözleşmenin bağlayıcılığına benzetebiliriz. Nasıl ki biz günlük hayatta mecbur olmasak da bir takım sözler veririz; ama bu sözler bizim için bağlayıcı hale gelirse; herhangi bir dine inanmak da bir tür akittir ve kişinin gereğini yapması zorunlu hale gelir.
- İnsan aklı, doğru-yanlış, güzel-çirkin, adalet-zulüm ve iyi-kötü ayrımı yapar. Şu halde dinin temel emir ve yasakları da aslında evrensel doğrulardır. Yani genel anlamda her insan; dürüst olmak, kandırmamak, ölçüye riayet etmek, adil olmak, meşru ve temiz bir hayat yaşamak gibi hususları kabul eder. Ama ayrıntılarda farklılıklar olabilir. Mesela meşruluğun veya temiz olmanın tanımı farklı toplumlara göre değişebilir. İçki ve zina yasağı hariç diğer tüm yasakların, “dünya genelinde ortak kabuller/evrensel ilkeler” olduğunu söyleyebiliriz.

İçki de her ne kadar bazı toplumlarda serbest olsa da yine de bir takım düzenlemelere tabidir. Şu halde içkinin bir takım zararları olduğu herkes tarafından kabul edilir. Zinaya gelince; genel olarak hiçbir toplum meşru olmayan bir birlikteliği kabul etmez. Ama meşruluğun tanımı toplumlara göre değişebilir. Şu halde zina yasağı da genel olarak toplumlarda kabul görmüştür.

7. Günümüzdeki yaratılış teorileri, İslâm'a uygun mudur?

Günümüzde kuantum, big-bang ve evrim gibi birçok yaratılış teorisi vardır. Genel olarak burada bilinmesi gereken ilk; her şeyin Allah tarafından yaratıldığı ve gerçek tek yaratıcının Allah olduğudur. Bunun haricinde yaratılış teorileri, adı üzerinde yaratılışı izah etmek içindir. Burada döneme ve kişinin bilgilerine göre farklı izahlar olabilir. Zira İslâm, her şeyi Allah'ın yarattığını beyan etmekle birlikte buna dair ayrıntı vermemiştir. Ayetlerde ilk defa (ibda), sürekli yaratma (tedbir), doğrudan yaratma (tekvin), bir şeyden başka bir şey yaratma (halk) gibi ifadeler kullanıştır. Yani netice itibarıyla farklı yaratma türleri olmakla birlikte ayrıntı verilmemiş ama yaratmanın çeşitli hatta sonsuz olduğu ifade edilmiştir. Bu yüzden big-bang ya da diğer teorilerin İslâm'ın yaratılış inancına aykırı düştüğünü söyleyemeyiz. Birilerinin bu teori üzerinden yaratıcıyı inkar etmesi, teoriyi İslâm'a aykırı yapmaz. Aynı teoriler, Allah'ın yaratmasını izah etmek için kullanıldığında değerli hatta gerekli olur. Klasik İslâmî ilimler döneminde, Aristocu gelenek esas alınarak madde-suret ve sudur gibi yaratılış nazariyeleri ortaya konuş idi. Bunlar mutlak değildir, döneme ve zamana göredir. Bugün de farklı yaratılış teorileri ortaya konulabilir. Özetle big-bang de olsa bu patlamayı bir başlatan, sonraki süreci planlayan, parçacıklara yükleri ve çekim kuvvetini veren, dahası tüm kuvvetlerin kaynağı bir tek yaratıcıdır. Aynı şekilde mesela elektro-kimyasal tüm süreçleri yaratan ve yöneten de O'dur. Şu halde bu

teoriler, İslâm'a aykırı değil bilakis Allah'ın kudret ve hikmetini anlamaya yönelik değerli çabalardır. İnsan zaten yeni bir şey üretmez. Aksine Allah'ın yarattıklarını keşf ve idare eder.

Evrimi de şayet tekâmül veya süreç içinde yaratma anlamında alırsak, İslâm'a aykırı olmaz. Allah, kâinâta ol demiş, kâinât da olmuştur. Ama bu oluş süreci milyarlarca yıl sürmüştür. Yani Allah için bir an olan emir, bizim için milyarlarca yıldır. Evrimi, İslâm açısından sorunlu yapan şey, yaratılışın sanki kendi başına oluyormuş gibi olması veya türlerin birbirine dönüşmesidir. İslâm'a göre insan, insandır. Ondan ancak insan doğar. Yani ondan da doğan sorumludur. Bunun aksi olmaz. Ayrıca insan bir kere doğar ve bir kere ölür. Neticesinde cennete veya cehenneme gider. Bunun dönüşü de yoktur.

8. Mevcut felsefe, teknoloji ve bilimi İslâm açısından nasıl değerlendireceğiz?

Günümüzde tüm bilimleri ikiye ayırmak mümkündür. Teorik bilimler yani felsefe ve metafizik. Bir de pratik bilim. Bilim de tabiat ve insan bilimleri olarak ikiye ayrılır. Teknoloji ise tüm teorik ve pratik bilimlerin bir sonucu ve hayata yansımalarıdır.

Teorik bilimler, yöntem olarak akıllı kullanır. Akıl, genel olarak, soyutlama ve genelleme yetisidir diyebiliriz. Akıl, rivayet veya gözlemler elde ettiği tüm bilgileri, kendi ilkelerini de kullanarak soyutlar ve geneller. Buradan bir takım sonuçlar ortaya koyar. Buna felsefe diyoruz. Felsefe, ilk anlamda metafizik yani varlık felsefesidir. Ayrıca her bilimin, ilke ve esaslarını ortaya koyan, sürekli bu bilimin verilerini kritize eden felsefesi vardır. Örneğin kuantum felsefesi gibi. Kuantum felsefesi ilk olarak kuantumun ilkelerini belirler. Böylece bilim bu ilkeler üzerine devam eder. Ayrıca kuantum felsefesi, bu bilimin ürettiği verileri ve ilkeleri sürekli tahkik

eder, eleştirir, değerlendirir. Bu eleştiri ve değerlendirme olmasa idi bilim gelişemezdi ve yanlışlarını düzeltemezdi.

Bilim ise gözlem ve deneye dayanır. Gözlem, duyu verileri ile elde yapılır. Deney ise gözlemin kontrollü ortamlarda yapılmasıdır. Gözlem ve deney verilerini yorumlayan, genelleyen, buradan sonuç ve hipotezler çıkaran ise akıldır.

Din ise temel olarak rivayete dayanır. Ama din, bilim ve felsefe gibi tüm meselelerle ilgilenmeyebilir. Ayrıca din, her zaman doğru ve yanlış arayışı içinde değildir. Ayrıca olayları değer olarak da değerlendirir. Din ile bilim arasındaki ortaklık, dinin de kâinâta dair açıklamaları içermesidir. Fakat bu açıklamalar, her zaman ayrıntı içermez. Burada ayrıntı, bilim ve felsefeye bırakılmıştır.

Özetle din:

- Bilim değildir. Olgularla ve olaylarla doğrudan ilgilenmez. İlke, ölçü ve amaç koymaya çalışır.
- Bu yüzden dini tamamen matematik gibi düşünmek de doğru değildir. Örneğin kibleye yönelme meselesini ele alırsak; bunu hassas olarak ölçmeye kalkarsak kimse tam olarak kibleye dönmüş olmaz. Zira ufacık bir sapma, Kâbe'yi iskalamaya sebep olabilir. Hatta dünyanın yuvarlak olduğu düşünülduğünde kişinin tam olarak kibleye yönelmesi için eğik durması gerekir. Burada aslolan niyet ve birlikteliktir. Yani herkesin aynı niyetle aynı yere yönelmesidir.
- Devlet ve ekonomi gibi meseleleri din icat etmemiştir. Bunlar ya ilk insandan itibaren var olan tabii olgulardır veya zamanla üretilmiş insanlığın ortak ürünleridir. Din, bunları ıslah etmeye ve ölçüler koymaya çalışır. Bu yüzden Hanefilerde evlilik ve miras gibi meseleler ibadet değil muamelat yani hukuki meseleler olarak kabul edilmiştir.

Felsefenin, varlığa dair açıklamalarında, temel inanç esaslarına uygun olmasını İslâm dini talep eder. Bu da yaratılış ve kıyamet ilkeleri ile açıklanmıştır. Yani:

- Tüm varlığı bir yaratan vardır. Ayrıca her varlığın sonu vardır. Her şey geçicidir. Mutlak olan sadece Allah'tır.
- Dünya imtihandır. Bilgi dâhil her şey amaç değildir araçtır. Dünyada bir amaç değildir ve araçtır.
- Varlık sadece fizikten ibaret değildir. Metafizik olan ve bizim bilmediğimiz başka alanlar da vardır. Yani insan bilgisi sınırlıdır.
- İnsan en değerli varlıktır. Tabii değil medeni bir varlıktır. Bu yüzden bir takım ahlaki ve metafizik değer ve ilkelere sahiptir.
- Tüm meselelerde denge esastır. Dünya-ahiret dengesi, akıl-duyu dengesi, ilke-maslahat dengesi, birey-devlet dengesi, millet-devlet dengesi, ifrat-tefrit dengesi, fizik-metafizik dengesi, ilim-amel dengesi ve hayatın her alanını kuşatma gibi.
- Varlığın değişmez kuralları vardır ve bu kural Allah tarafından konulmuştur (sünnetullah). Bu kurallar değişmez. Yani bu kurallar, akla aykırı değildir. Şu halde aklın bulguları da Allah'ın yarattıklarına ve vahyettiklerine aykırı olamaz. Sünnetullah, akıl-kâinât ve fizik-metafizik arasındaki uyumu; yine insan ile tabiatın çatışma değil uyumlu olduğunu ifade etmesi açısından önemlidir. Zira sünnetullah sadece fizik âlemde değil manevi ve ahlaki alanda ve metafizikte de geçerlidir.
- Akıl, sınırlıdır ve yanılabilir. Yani aklı elde ettiği bilgiler nazaridir. Ayrıca insan unutulabilir. Ama bu bilgileri eksik de olsa değerlidir lakin mutlak değildir. Yani insan gücü nispetinde sorumludur. Her şeyi bilen gerçek ve mutlak anlamda sadece Allah bilir.

- İsrâf haram kılınmıştır. Yine sömürü haramdır. Zulüm ve ifsat da yasaklanmıştır.

Bilime gelince:

- Bilim, deney ve gözleme dayanır. Yani bilim sadece fizik âlemi inceler. Metafizik konular, bilimin dışındadır.
- Bilimin amacı varlığı ortaya koymaktır. Bilim, günah-sevap ayrımı yapmaz. Ya da niçin sorusunu sormaz. Burada dinden ayrılır.
- Her şey gözlem alanının içinde değildir. Ahlaki değerler, cennet-cehennem, ruh gibi. Ayrıca bilimin doğruları gözlem ve deneyin sınırları ile sınırlıdır. Bu yüzden bilimi mutlak doğrular olarak almamak gerekir. Bilim, elimizden geldiğince en iyi şekilde varlığı açıklamaya çalışmaktır. Aslında felsefe de “insanın gücü nispetinde hakikati araştırma çabası” olarak tanımlanmıştır.

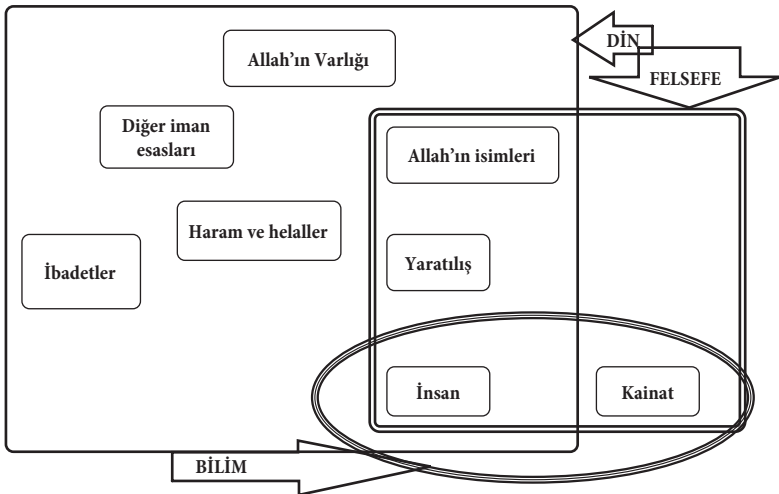
Teknoloji ise bilim ve felsefenin ortak ürünü olup faydalı ve yararlıdır. Ama burada da İslâm dininin temel bir takım esaslarına dikkat etmek gerekir.

- Teknolojiyi üretirken ve kullanırken, İslâm’ın temel değerlerine dikkat etmek gerekir. Örneğin mahremiyet, canlılara ve çevreye zarar vermeme, yeryüzünde karmaşa çıkarmama gibi.
- Teknoloji, insanlara hizmet için vardır. Onları sömürmek ve kullanmak için değildir. Şu halde teknoloji bir amaç değil bir araçtır. Bilim de aynı şekilde araçtır. Hatta din bile insanların mutlu ve kul olması için bir araçtır.
- Teknoloji ve bilgi, kimsenin tekelinde olamaz. Herkes açığ olmalıdır ve insanlığın ortak malıdır.
- Teknoloji, mutlak nihai doğru ve insanlığın en üst başarısı değildir. Tarih bir süreç ve birikimdir. Yani biz bugünkü bilgimizi bizden öncekilere de borçluyuz. Ayrıca tarihte sürekli ilerleme yoktur. İniş ve çıkışlar

vardır. İmtihan bunu gerektirir. Kıyamete kadar sürekli olaylar değişir ve gelişir.

- Teknoloji, insanın mutlu olması için tek yöntem değildir. Bir başka ifade ile teknolojinin artması insanları mutlu etmiştir diyemeyiz. Hatta aynı şeyi bilgi için de söyleyebiliriz. Her ne kadar insan, sürekli yeni şeyler öğrenmekle sorumlu olsa da tek amaç sadece yeni şeyler öğrenmek değildir. Öğrenmek, eyleme ve ahlaka yönelik olmalıdır. Hatta bazı günümüz düşünürleri, bu kadar fazla teknolojinin ve hızlı hayatın, insanı fazla çalışmaya meşgul ettiği ve kendine ayırdığı zamanı azalttığını; bu yüzden de insanların mutsuzluğunun arttığını ifade etmektedirler.

Özetle bilgi, bir araçtır. Amaç değildir. Amaç, mutlu olmak ve güzel işler yapmaktır. İnsanlara faydası olmayan ve onları huzursuz eden şeylere dikkat etmek gerekir. Bilim, mutlak ve yegane doğru da değildir. İnsan bilgisi sürekli gelişir ve bilgisinin akıl ve metafizik bilgiler gibi başka kaynakları da vardır.

NOT 1: Şu halde bilim, felsefe ve din farklı şeylerdir. Bu üçü ya konu ya da yöntem olarak birbirinden ayrılır. Ama çelişik de değillerdir. Birbirini tamamlarlar.

NOT 2: Bilim de bazen dine dönüşebilir. Bununla alakalı olarak Feyerabend'in eserlerine bakılabilir. Bazen özgürlük te bir ideoloji haline gelir ve dine dönüşür. Netice itibarıyla bu tür aşırılıklar konusunda hassas, uyanık ve mutedil davranmak gerekir.

NOT 3: Her dönemin kendine göre bir meşrulaştırma gayreti vardır. Bu bazen din olur bazen de başka bir şey. Örneğin kahramanlık veya özgürlük te bir meşrulaştırma aracı olabilir.

9. Bilgi ve inanç arasındaki ilişki ve farklar

İnanmak en genel anlamda kabul etmektir (bkz. Baba, *Bilgi Bağlamında Doğruluk ve Mantık İlişkisi Üzerine*, 64-65.). Kabul, zorunlu kabul (vaz, hipotez), ikrar ve kesin kanaat anlamlarına gelir. Zorunlu kabul, her alandaki ilk temel bilgilerimizde olur. Örnek olarak matematikte 1 sayısını verebiliriz. 1 sayısı ilk olduğu için daha öncesinde başka bir sayı yoktur. Bu yüzden de 1'i tanımlayamayız ya da ispat edemeyiz. Aynı şekilde kendi varlığımız da bu türden zorunlu bir kabuldür. Bu tür kabuller bilimsel olarak kabul edilir. Allah'ın varlığı ve birliği de bu tür zorunlu kabullere dâhil edilebilir.

İkinci bir kabul türü kesin bilginin olmadığı durumlarda olur ki buna zan diyoruz. Zan, yüzdeyüz doğruluğu olmayan bilgi anlamına gelir. Bu bilimsel zandır ve bu tür zanlarla günlük hayatta çok sık amel ederiz. Örneğin kıblenin yönünü tahmin ederiz. Yine mesela aşının veya bir ilacın hastalığa iyi gelmesi gibi. Günlük hayatta kullanılan ve tahmin anlamına gelen zannı kastetmiyoruz. Bu tür zanlara biz şüphe deriz ve şüphenin bilimsel değeri yoktur.

Üçüncü tür zan ise bir bilgiye dayalı ikna olma ve kanaat durumudur. Dini inançlarımız genelde bu tür kabullerdir (Allah'ın varlığı ve birliği meselesi hariç, zira bu zorunlu ilkelerdendir). Şöyle ki biz bir yaratıcının varlığına kesin bilgi diyebiliriz. Aynı şekilde tarihte peygamberlik diye bir durum vardır. Ama herhangi bir dine ve peygambere, bir takım delillerin sonunda inanırız. Buradaki inanç, kesin bir bilgi değil, zandır. Ama bilgiden daha çok bir akittir. Şöyle ki sahabe, Allah Resulünün davetini dinlemiş, onu haklı bulmuş ve inanmıştır. Daha sonra onun getirdiği her şeyi doğru olarak kabul etmiştir. Fakat burada körü körüne bir kabul yoktur. Daha en başta onun hak olduğuna dair delil aramışlar; ayrıca zaman zaman da anlamadıkları ya da daha önceden öğrendikleri şeylere aykırı gördükleri şeyleri sormuşlardır.

Şu halde zorunlu meseleler haricindeki diğer durumlarda bilgi, inançtan önce olmalıdır. Yani önce delil, sonra da inanç gelir. Ayrıca temel meseleler haricindeki diğer meselelerde sürekli delil aranır. Yani asli olmayan ve içtihadî durumlarda, mutlak doğru yoktur. Bu tür meselelerde bilgi, inanç haline dönüşmemelidir.

Örneğin eski zamanlarda teknolojik imkânlar olmadığı için, suyun temiz olduğu, rengi kokusu veya tadından anlaşılırdı. Ama bugün teknolojik imkânlar vardır. Burada “suyun temiz olduğunu anlamak ancak rengi tadı ve kokusundan anlaşılır, laboratuvara gitmek bidattir, sahabe böyle yapmamıştır” demek körü körüne bir inançtır ve yanlıştır.

Özetle biz cennetin varlığına inanırız ama tüm cennet tasvirleri zan ifade eder. Hiçbiri mutlak değildir. Allah'ın adaleti emrettiğini ve temiz olanın helal kılındığını biliriz. Ama neyin temiz neyin de adil olduğunu araştırmak gerekir. Falan kişinin falan zamanda yaptığı adalet tanımını kendini bağlar. Bu mutlak ve nihai doğru değildir.

Burada son olarak Kelam kitaplarındaki her meselenin itikadi olmadığını hatırlatmak istiyoruz. Kelam kitaplarında inanç konuları haricinde mantık, metafizik ve fizik konuları hatta günümüz bilimlerine göre psikoloji ve astronomi konuları bulunmaktadır. Bunlar bazen ihtiyaca göre bazen de iyi niyetle ifade edilmiştir. Ama bu durum buradaki tüm meselelerin inanç konusu olduğu anlamına gelmez. Örneğin siyaset ve yönetim konusu inançla alakalı olmasa da kelam kitaplarında yer alır. Fakat zamanla bunlar sanki nazari ve bilimsel konular değil de vahye dayalı konular gibi anlaşılmıştır.

NOT: Kıyas bir formdur. İçeriği vermez ama usul ve yöntem koyar. Fakat bu durum her şeyin kıyasla olacağı anlamına gelmez. Başka bilgi kaynaklarımız vardır. Bir başka ifade ile her şeyin doğruluğu önceden veya masa başında belirlenemez. Denemek ve araştırmak gerekir.

Diğer taraftan din, temizlik için ekstra bir ölçü koyabilir. Örneğin şarabın ve domuz etinin haram olması gibi. Bu durumda araştırma, bu ilkeyi esas alarak yapılır. Bir başka ifade ile din, temizliğe tanım koyabilir ama bu tanıma neyin uyup neyin uymadığı araştırma veya düşünme yolu ile belirlenir.

10. Temel bilgi kaynakları ve doğruluğun ölçüsü

Buraya kadar anlattıklarımızdan üç temel alan olduğunu gördük: Din, felsefe ve bilim. Din, vahye dayanır. Felsefe ise temelde akli çıkarımlar üzerine inşa edilmiştir. Bilim ise gözlem ve deneyi esas alır. Buraya iki tane daha bilgi kaynağı ilave edebiliriz: Tarihi tecrübe ve maslahat.

Tarihi tecrübe, temelde önceki nesillerin bize iletilen bilgileridir. Bu anlamda bilginin birikimsel yönü vardır. Ayrıca günümüzde yaşayan diğer insanlarla da paylaşımda bulunuruz. Buna genel olarak İslâmî gelenekte haber veya rivayet

denir. Rivayet, temel meselelerde bilgi kaynağıdır. Örneğin İstanbul'un fethi gibi. Veya bir başka ifade ile olaylar, olgular ve kişiler meselesinde rivayeti esas alabiliriz. Ama yorumlar konusunda rivayet bilgi kaynağı olamaz. Zira yorumlar şahsi ve sübjektiftir. Ayrıca rivayet gerek kaynak gerekse içerik bakımında eleştirilebilir ve araştırma konusu edilebilir. Yani her duyduğumuza veya okuduğumuza inanmayız. Bunlara delil ararız. Diğer bilinen şeylerle, genel kaide ve temel ilkelerle bunları mukayese ederiz.

Bir başka bilgi kaynağımız ise maslahat veya modern tabirle faydadır. Fayda, ilkeli ve ölçülü olmak şartıyla değerlidir. Fakat ölçüsüz ve ilkesiz olursa sorunlu hale gelir. Örneğin yalan söylemek kötü bir iştir. Fakat mesela toplumun menfaati söz konusu olduğunda meşru hale gelebilir. Örneğin savaş anında kritik bilgilerin düşmanla paylaşılmaması gibi.

	İlimli ve olumlu	Aşırı	Aşırı
Duyu	<i>Emprizm</i>	<i>Pozitivizm ve materyalizm</i>	--
Akıl	<i>Kavramcılık ve rasyonalizm</i>	<i>Realizm</i>	<i>Nominalizm</i>
Pragma	<i>Faydacılık</i>	<i>Hazcılık</i>	<i>Bencillik</i>
Otorite	<i>Örf, din ve toplumsal kabuller</i>	<i>Dogmatizm</i>	--

NOT: Maslahat, gözden kaçırılan ama önemli bir husustur. Örneğin otobüste bilet kullanmak gibi. Batıda bunu ceza korkusuyla veya otobüsün bize hizmete devam etmesi nedeniyle yapabilirler. Biz de Allah rızası yoksa acaba neden yapılabilir diye sorgulayabiliriz. Bir başka ifade ile otobüse bilet basmak için illa ayet veya hadis olması gerekmez. Akıl bunu faydalı görüp yapabilir. Neticede her türlü iyilik, Allah'ın rızasını celp eder.

Basit empirizme göre doğuştan bilgi yoktur. İnsan gözleme öğrenir. Fakat pozitivist ve materyalist teori, tüm gerçekliği gözleme ve fizik alana indirger. Böylece tüm akli gerçekleri ve metafizik değerleri reddeder.

Akılcılık, olumlu anlamda duyu bilgilerini ve dış gerçekliği de kabul eder. Fakat aşırı hali, dış ve fizik gerçekliğin reddidir. Örneğin Eflatun'a göre gerçek anlamda bilgi, idelerdir. Zira ideler tanrının ilmidir. Dış dünyadaki varlıklar bu idelerin yansımasıdır ve bu yüzden gölgedirler. Dış dünyadaki gerçekliğin tümüyle reddedilip gerçekliğin sadece kavramlara indirgenmesine kavram realizmi denilir. Biraz daha ileri gidildiğinde aslında kavramların da birer isimden ibaret olduğu iddia edilir (nominalizm). Bu anlamda kavramcılık, aşırısı gidildiğinde nihilizme yaklaşabilir.

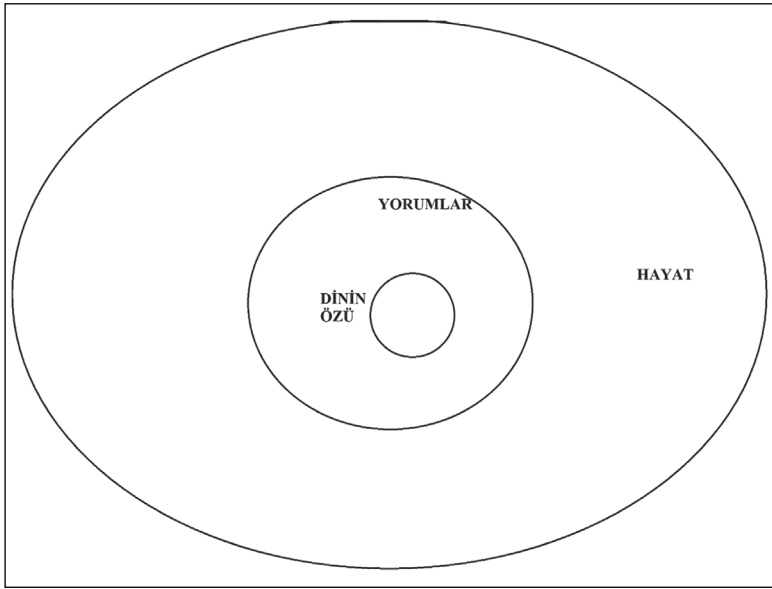
Otoriteye ve uzlaşmaya dayalı bilgiler de günlük hayatta faydalıdır. Örneğin toplumsal ve manevi değerlerimiz vardır. Yine trafik kuralları uzlaşmaya dayanır. Günlük hayatta birçok bilgimiz tarihi tecrübelerle dayanabilir. Bunlar makbuldür. Fakat bunların doğrulukları araştırılmalı ve maslahatlar gözetilmelidir. Bir başka ifade ile araştırılmayan, hakikate ve fitrata uygun olmayan ve insanlara faydası olmayan boş bilgiler, makbul değildir.

NOT: Müslüman mantıkçılar, tüm bu kaynakları yerli yerince bilgi kaynağı olarak kabul eder. Yani duyular, bilgi kaynağıdır ama sınırlıdır ve hata edebilir. Burada devreye akıl girer. Akıl, duyuların eksiklerini tamamlar ve hatalarını düzeltir.

Fakat aklın da sınırları vardır. Aklın alt sınırı, başlangıç bilgisi olmadan çalışmamasıdır. Üst sınırı ise her şeyi bilememesi ve hata etmesidir. İşte burada haber ve diğer bilgi kaynakları devreye girer.

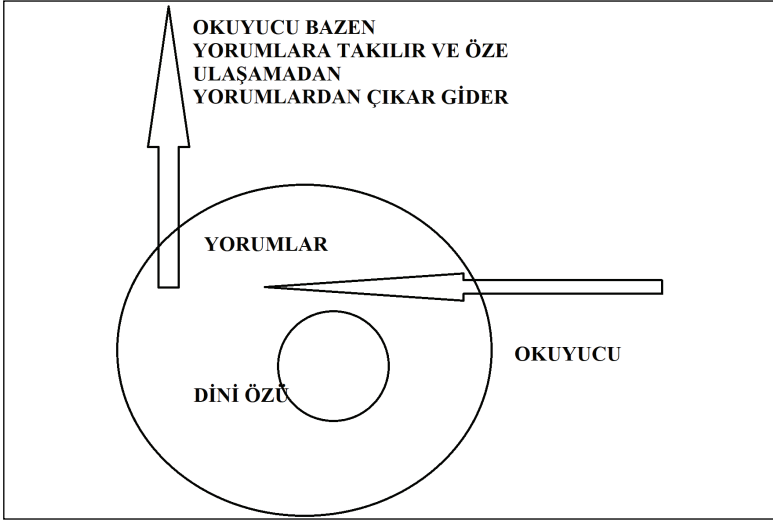
11. Her yenilik bidat midir?

Dinin özüne yani temel değişmez esaslarına ilave yapamayız. Ama dinin temel kaynakları sınırlı, hayat ise değişken hatta sınırsızdır. İnsan, kıyamet sabahına kadar yeni şeyler söylemekle yetkili ve sorumludur. Bu yüzden her yenilik bidat olamaz. Aksine yeni şeyler söylemek lazım gelir. Ama yeni şeyler söylemekten kasıt, sırf konuşmak için konuşmak veya usulsüzce ya da fütursuzca görüşler beyan etmek değildir. Sorun çözmek veya katkıda bulunmak yani insanlığa faydalı olmaktır.

Yorumlar değerlidir. Ve ortak insanlık tecrübesidir. Ama mutlak olarak algılanırsa zararlıdır. Yorumları değişmez olarak kabul etmek; sorun çözmeye engel olur, hatta bazen de hakikati görmeye engel olur.

Unutmamak gerekir ki ilahi hitap, kıyamete kadar geçerlidir. Yani zaman ve mekandan münezzehtir. Onu zaman ve mekanla sınırlandıran her yorum, geçicidir ve değişkendir.

12. Dini anlarken ve yorumlarken neye dikkat etmeliyiz?

Burada en güzel yol, orta yollu yani itidalli ve insaflı olmaktır. Zahirilik, tüm ayetleri ilk anlamlarında anlarken batinilik her ayetin arkasında gizli bir anlam olduğunu iddia eder. Oysa Türkçe kelimeleri düşünelim. Aslolan kelimelerin gerçek anlamlarıdır. Ama bazen mecaz vs. de kullanırız. Bu yüzden ayetlere de bu insafla ve bu sakinlikle, makul olarak yaklaşmak gerekir. Bazı ayetler muhkemdir yani ilk anlamları esas alınır. Zaten birçok ayet, tavsiye ve örnek içerir. Bu yüzden bazı ayetler de yoruma ve teville açıktır. Yoksa her ayeti yorumlayamayız. Veya hiçbir ayet yorumlanamaz demek yanlışır.

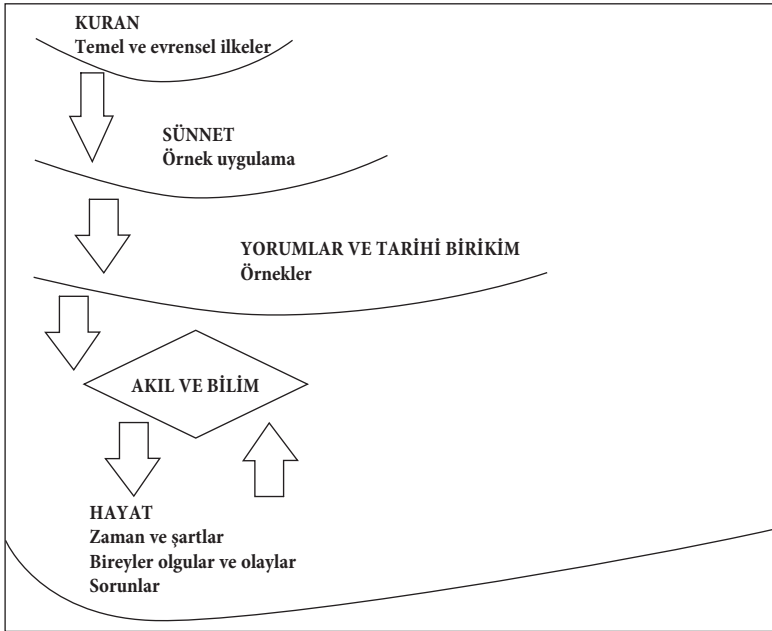
Esaslar ve örf arasında da bu dengeyi gözetmek gerekir. Zaman değişir. Tabi ki biz değişime uyup ilkelerden taviz veremeyiz. Ama örf değişebilir. Yani zamanın şartları da dikkate alınmalıdır.

Burada gelenekçi ya da modern gibi yaftalamaları bir kenara bırakmak gerekir. Şayet bu yaftalamalar bilimsel

ifadeler ise sorun yok. Ancak bunları dini söylemlere, siyasete ya da tekfire götürecekseniz hiç kullanmamak daha iyidir.

Müslüman olmak için dinin girişte sayılan asli esaslarını kabul etmek yeterlidir. İçtihadî meselelere uymamak veya günah işlemek, kişiyi iman dairesi dışına çıkarmaz. Asgari şartları arttırmaya çalışmak, insanları bölmek ve onları cehenneme zorla götürmeye çalışmaktır. Oysa Allah'ın muradı insanlara kolaylık dilemek, onların mutlu olmaları ve kurtuluşa ermeleridir.

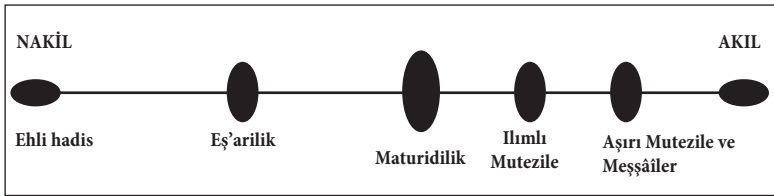
Tekraren ifade etmek gerekirse; temel esaslardan tamamen kopmak yanlıştır. Ama günceli kaçırıp gelenekte yaşamamanın bir anlamı da yoktur.

“Kuranı Kerim ve hadislerde her şey var” diyen bir âlimin varlığına da ihtiyaç yoktur. Zira zaten her şey orada var ise herkes oradan öğrenebilir. Bu durumda bir araştırmacıya veya bir öğreticiye de gerek kalmıyor.

Oysa durum öyle değildir. Allah, insana irade vermiş; doğru ve yanlış göstermiştir. Ayrıca ona isimlendirme yetkisi vermiştir. İnsan, kıyamete kadar, Allah'ın kâinâta koyduğu hakikatleri keşfetmekle ve bunları hayata geçirmekle mükelleftir. İnsan bahsinde bu konuda başka bilgilere de yer vereceğiz.

İslâmî gelenekte dini anlamada akıl ve nakil arasındaki ilişkiyi şöyle özetleyebiliriz:

Tabloya bakıldığında en mutedil ve makul görüşün Mâturidilik olduğunu görüyoruz. Zira en genel tanımı ile ehli-sünnet olmak; “ehli adl” ve “ehli cemaat” olmaktır. Cemaatten kasıt insanların genelidir. Aslındaki buradaki sünnet de ortak tecrübe ve ortak akıl anlamındadır. Adl yani adalet ise insafı olmak yani aşırılıktan, dışlamaktan ve yaftalamaktan kaçmaktır.

13. Farklı görüşler kafa karışıklığına neden olmaz mı?

Allah, her insana akıl vermiş ve herkesi düşünmeye-araştırmaya davet etmiştir. Yani farklı fikirler ve tartışmalar olabilir. İnsanlar bunları dinler. Sonra kendileri düşünür, ihtiyaçları, şartları ve sorumlulukları dikkate alarak bir karar verir. Yani başkalarının bizim adımıza karar vermesini beklemek, yanlıştır. Bu ya tembelliktir, ya sorumluluktan kaçmak yani korkmaktır veya belirsizlik korkusuna dayanır. Ki hepsi yanlıştır ve kötü huylardır.

Aslında insanın düşünme ve isimlendirme ile yetkili olduğunu söylemiştik. Yani aslında soru sormak ve farklı

düşünmek de yine insan olmanın gereğidir. Hatta farklı yaratmak, Allah'ın hikmet ve kudretidir. Kâinatta hiçbir canlı diğerine benzemez. Hatta hiçbir insan fiziken diğerine benzemez. Şu halde ruhen de tüm insanların farklı olmasında bir imkânsızlık veya anlaşılmaçlık yoktur.

Aslında farklı düşünelere istişare ediyoruz. Ancak istişare sayesinde ümmet şer üzere ittifak etmez. İstişare olmazsa ve muhalif görüşler bastırılırsa; ümmet pekala şer yani zarar ve yanlış üzere ittifak edebilir.

14. İlim sadece İslâmî ilimlerden mi ibarettir?

Aslında tüm anlattıklarımız farklı bilgi kaynakları olduğuna işaret ediyor. Ama yine de burada özetle ifade etmek gerekiyor.

“İlmin fazileti”, “alimin üstünlüğü” ve “ilmin teşvik edilmesine” dair birçok hususu biliyoruz. Fakat burada ilimden ne kastedildiği tam olarak açıklanmamış ya da yanlış anlaşılmıştır. Bugün maalesef Müslümanların geneline göre ilim; rivayete ve kabule dayanmaktadır. Tabi ki yukarıda sayılan dinin temel esaslarında nakil ve rivayet geçerlidir. Ama bunun haricindeki tüm meselelerde içtihat ve araştırma esastır.

Şöyle ki insanın en temel bilgi kaynağı duyulardır. Duyularla hayata dair bilgiler elde ederiz. Duyular olmasa idi; Peygamber SAV'in tebliğini bilemezdik. Zira tebliğ, işitme veya okuma ile olur ki bu da duyulara dayanır. Yine duyularımız olmasa idi içki ile sirkeyi ayıramaz idik. Konu ile alakalı birçok örnek verilebilir. Ama yine biz evlenilmesi haram olan kişilerle helal olan kişileri, duyularımız ile ayırt ederiz. Demek ki duyu verileri, bizim için bir bilgi kaynağıdır.

Diğer taraftan duyular sayesinde bize yararlı ve zararlı olan birçok şeyi biliriz. Örneğin ateşin yakması, zehrin öldürmesi gibi. Bilimsel bilgiler, genel olarak duyulara dayanır.

Fakat duyularımız sınırlıdır veya bizi yanıltabilir. İşte burada akıl devreye girer. Mesela uzaktaki eşya küçük görünür veya suyun içindeki kalem eğri görünebilir. Bunu akıl düzeltir. Aklın bir başka işlevi yorumlamak, sonuç çıkarmak ve geleceğe dair planlar yapmaktır. Mesela çocuklara kırmızı şeker veririz. Sonra kırmızı elma. Böylece çocuk kırmızının tatlı olduğunu düşünür. Ama birgün kırmızı biber verdiğimizde çocuk, bütün kırmızıların tatlı olmadığını ve burada başka şartlar olduğunu anlar.

İşte bu, Allah'ın insana verdiği irade, düşünce, bilme ve isimlendirme yeteneğidir. Fakat akıl da yanıltabilir veya eksiktir. İşte burada din devreye girer.

Din, insanın kendi başına bulamadığı ya da bulsa da hata edebileceği temel değişmezleri ortaya koyar. Örneğin insan, yoldaki dikenin kaldırmanın yararlı olduğunu bilebilir. Ama “her zaman bunu ben niye kaldırayım” diye düşünebilir. Veya dikenin sevmediği birinin yolunda olmasında dolayı onu kaldırmayabilir. Yine insan aklı, Allah'ın varlığını ve birliğini idrak edebilir ama diğer iman esaslarını kendi başına bulamayabilir. İbadetleri de kendi başına bilemez. İşte burada din devreye girer.

Diğer taraftan akıl, adalet gibi ilkeleri anlamak, yorumlamak ve uygulamak için gereklidir. Zira Allah, adil olmamızı emretmiş fakat ayrıntı vermemiştir. Yine akıl sayesinde ahiretin mümkün olduğunu biliriz. Zira her varlığın bir sonu vardır. Ayrıca her yetki ve sorumluluğun da bir bedeli vardır. Bu yüzden akıl, ahiret hayatı ve hesabı mümkün görür.

Hak dini batıl dinden ayırmak için de akıl gereklidir. Yoksa her insan kendi doğup büyüdüğü inanç sistemini sürdürürdü. İnsan, akıl sayesinde İslâm'ın fitrata ve akla uygun olduğunu anlar ve kabul eder.

Temiz olanın helal pis olanın da haram olmasından dolayı yiyecek ve içeceklerde neyin temiz olduğunu biz bilimler sayesinde biliriz. Mesela suyun temiz olup olmadığına kimyacı karar verir. Yine hangi hayvanın temiz olduğuna biyolog karar vermelidir. Mesela faizin ne olduğunu fıkıhçılarla economiciler ve hatta siyaset bilimciler birlikte tespit etmelidirler.

Son olarak insanların zorunlu olsun olmasın bir sürü ihtiyaçları vardır: Yiyecek, meslekler, sanat vs. gibi.

Şu halde ilim, sadece dini ilimlerden veya fıkhıtan ibaret değildir. Genel anlamda ilim; dini ilimler başta olmak üzere tüm felsefe ve bilimleri kapsar. Tüm bilimler değerli ve gereklidir. Zira insan, toplum halinde yaşar. Dahası insanın bir sürü ihtiyacı vardır. Bu yüzden hiçbir ilimin diğerine tercih edilmemesi gerekir. Hatta insanlara zararlı olan bilimleriyle toplum ve devlet adına birileri öğrenmelidir. Zira bu ilimleri bilmeden bunlara tedbir alamayız. Mesela büyü; haram kılınmıştır ama insanları bundan korumak için bu konuda uzmanların olması gerekir.

Her iş güzel yapıldığında sevaptır. Bu yüzden iyiliğin ve salih amelin sınırları çizilmemiş ayrıntıları verilmemiştir. Ayrıca ne iş olursa olsun, insan kendi işini en güzel şekilde yapmalıdır. Bir işi önemsiz gören insan her işi önemsiz görür. Kendi işini ihmal eden insanlar diğerlerinin işlerini de ihmal ederler.

Allah'ın bir sürü ismi vardır ve bu isimler kâinâta tecelli eder. Güzellik, rahmet, hikmet gibi. Bu isimlerin hepsi farklı sanatlarla ve bilimlerle ilgilidir. Sanat, Allah'ın cemel isminin bilinmesi ve halka anlatılması için gereklidir. Ayrıca insan fitratının güzelliği talep ettiğini ve güzele meylettğini de unutmamak gerekir. Burada sanatı sadece örnek olarak verdik.

Felsefe mesela kâinât üzerine yapılan teorik tartışmalar, Allah'ın kudretini keşfetme, anlama ve hayata uygulama için

gereklidir. İnsan ancak bu sayede Allah'ın kudretini idrak eder. Bu yüzden birçok ayeti kerimede kâinâtın ve insanın yaratılışı üzerinden düşünülmesi emredilmektedir.

Mesela Rahman suresi 7-9. Ayeti kerimeleri; kâinâta hassas bir ölçü olduğunu, bunun anlaşılmasını ve hayatın her alanına; özellikle de alışverişe uygulanmasını emretmiştir. Ölçsüzlük ise birçok ayeti kerimede yasaklanmış; hatta tartıda ölçüye riayet etmediği için bir kavim helak edilmiştir. Yine birçok ayeti kerimede kafirler, düşüncesizlik, cahillik ve akılsızlıkla itham edilmiştir.

Özetle ifade etmek gerekirse dinin amacı insanların dünya ve ahiret saadeti olduğuna ve insan da yeryüzünü imarla görevlendirdiğine göre Müslümanlar, düşünmek ve üretmekle görevlidirler. Yoksa tüketmek veya taklitle değil. Yani “düşman bizi bozuyor” ifadesi yerine “biz ne yapmalıyız?” sorusunu sormak gerekiyor. Mesela Amerika ve Avrupa’da 50 bin kişi, yaklaşık 20 senedir, “beyin” üzerine çalışmaktadır. Bu çalışmaların tıbbi olduğu gibi siyasi ve ekonomik amaçları da bulunmaktadır. Oysa Müslümanların en temel problem olarak gördüğü ve birçok kişiyi tekfir ettiği faiz meselesine dair ülkemizde yapılan doktora tezi sayısı 10’dan fazla değildir. Bu tezlerin birçoğu da çözüm üretmek yerine tarihi çalışmalardır. “İçtihadın kapısı kapandı” ya da “içtihat suiistimal edildi” demek yerine usulünce içtihadı nasıl yapalım diye çözüm aramak gerekiyor. Yani duygusallıktan ve tepkisellikten kurtulup akılcı bir tavırla hareket etmek ve gayret etmek gerekiyor.

15. Bilgi ve malumat ayrımı

İlim, dağınık bilgi veya görüşleri bilmek değildir. İlim öncelikli olarak nedenleri bilmektir. Neden ilk olarak illettir. Örneğin bir kimsenin “içkinin haram olduğunu” bilmesi temel anlamda bilgidir ama yeterli değildir. Fakat daha öncesinde tek tek içkileri bilmesi, ama içkinin haram

olduğunu bilmemesi de yeterli bir bilgi değildir. Bilginin tam olması için içkinin temel illetini yani sarhoşluk veren şeyin içki olduğunu bilmesi gerekir. Son olarak bir şeyin içki olup olmadığını bilebilmesi için de o şeyi tahlil etmesi gerekir. Şu halde ilim;

- Dağınık olayları bir araya getirmek,
- Bu olayların temel sebep ve gayelerini bilmek,
- Olayları yorumlamak ve yeni durumlara çözüm üretebilmektir.

Diğer taraftan:

- Dağınık meseleleri bilmek,
- Ayet ve hadisleri dağınık olarak bilmek,
- Dağınık rivayetleri bilmek,
- Hatta tek başına eski kitaplardaki bilgileri bilmek ilim değildir.

Örneğin faizin haram olduğunu ama faizin ne olduğunu; yine hangi durumun faiz olduğunu bilmeyen kişinin bilgisi makbul değildir. Böyle bir kimseye klasik anlamdaki ifadesi ile âlim diyemeyiz.

16. Bilgi, duygusallık ve çatışma

Din, tabi ki değer ve ahlak vazeder. Ama temel mesele hak ve adalettir. Bu yüzden duygu ve değer sonra gelir. Bilgi de öncelikli olarak gerçekliği ifade eder. Yani bilmek, bir şeyi, olmasını istediğimiz gibi değil olduğu gibi bilmektir. Fakat bazen insanlar, duygusallıktan ya da çatışmacılıktan dolayı doğru ile değil doğru olduğu iddia edilen ya da doğruymuş gibi gösterilen şeylerle ilgilenmiştir.

Bu durumda insan ilişkileri başta olmak üzere tarihi meselelere de duygu ile değil öncelikli olarak makul olarak yaklaşmalıyız. Bu yüzden tarihe, kim haklı kim haksız olarak

bakılmaz. Ölen ölmüş, olan da olmuştur. Biz, tarihe, ibret olarak bakarız. Bir de kendi manevi değerlerimizi tarihte arayabiliriz. Ama bunun haricinde tarihe ve özellikle güncel olgu ve olaylara, duygusal olarak değil, makul olarak bakmak icap eder. Burada aslolan gerçeği bulmaktır. Gerçeği kabul etmeyen, çözüme de ulaşamaz. Sorunu kabul etmeden sorun çözülemez. Mesela hastalığını kabul etmeyen birine tedavi demek anlamsızdır.

Fakat gerçekle yüzleşmek cesaret ve gayret ister. Bu yüzden insanlar bazen konfor alanları bozulmasın diye gerçekleri görmek istemezler. Bazen de kendilerini iyi hissetmek için tarih dâhil birçok olaya duygusal bakarlar. Bazen de üstünlük iddiasından dolayı çatışmayı ve tartışmayı tercih ederler.

İslâm dini, sevgi veya nefret gibi tüm ön yargıları reddederek bir meseleye önce insafla bakmayı talep eder. Efendimiz SAV, müşriklere, tüm ön yargılarından kurtularak oturup konuşmayı ve düşünmeyi emretmiştir. Zira ön yargı insanın gerçeği görmesini engeller. Bir şeyi aşırı sevmek, kusurların görülmesine engeldir. Nefret ise iyilikleri perdeler ve sadece kusurları açığa çıkarır.

Aristoteles, toplumları şöyle dönemlendirmiştir:

- Mitler ve efsaneler dönemi yani şiir,
- Vaaz yani ikna dönemi. Bu ilk iki dönem duygusal dönemdir. Bunlara bir insanın kişisel gelişimi sürecince çocukluk dönemi de diyebiliriz.
- Diyalektik dönem. Yani çatışma dönemi. Gelişim psikolojisinde bu dönem, insanın ergenlik dönemine denk gelmektedir. Bu dönemde ikili yani tek boyutlu bir düşünce vardır. Bir şey ya iyi ya kötüdür. İyi değilse kötü, kötü değilse iyidir. İnsanın kişisel gelişiminde bu dönem gençlik dönemine denk gelir.

- Burhan dönemi yani bilimsel dönem. Bu dönemde kesin bilgiler ve çok boyutlu düşünceler vardır. Bilginin tüm kaynakları yani akıl, duyu, kabul ve haberler kullanılır. Kişisel bazda bu dönem olgunluk dönemidir.

17. İlim ve ideoloji

Aslında bilginin zamanla inanca dönüşmesi ya da duygularımızın hakikati perdelemesine değindik. Ama yine de burada önemli gördüğümüz için ideoloji meselesine de kısaca değinmek istiyoruz. İdeolojiye dünya görüşü diyebiliriz. Yani herkesin dünyaya farklı bir bakışı vardır. Tabi ki bütün insanlar arasında ortak değer ve düşünceler vardır. Örneğin masa gibi. Herkesin bir ortalama masa tanımı ve kullanım şekli vardır. Ama herkesin kendine özel masa tanımı ve işlevi de olabilir. Buna örnek olarak temizlik meselesi örnek verilebilir. Bazen bir toplum hatta aile içinde bile temelde ortak noktalar olsa da farklı temizlik anlayışları vardır.

Şu halde ideoloji biraz daha kişiye veya toplum yahut döneme özgü bir şeydir. Örneğin kadın ve erkeğin birbirinden beklentileri değişiklidir. Bu durumda aslolan farklılıkları korumak ama farklılıkların da birbirine merhamet ve adaletle muamele etmesidir. Bir başka ifade ile toplum veya ümmet olmak için her meselede anlaşmak gerekmez. Temel meselelerde anlaşmak yeterlidir. Farklılıklar aslında insanların toplum halinde iş birliği içinde yaşaması için gerekli ve güzel bir şeydir.

Örneğin İslâm dünyasında mezhepler, farklı delil ve ihtiyaçlara göre farklı görüşler üretmiştir. Ama zamanla bir görüş otorite haline geldiğinde diğerini baskılamaya çalışmış olabilir. Veya bir güç merkezi herhangi bir mezhebi suiistimal etmiş olabilir. İşte burada insafı ve makul şekilde davranmak faydalı olacaktır.

Diğer taraftan bilimin tanımı da bazen ideolojik ve yanlı

olabilir. Örneğin “bilimsellik deney ve gözleme dayanır” demek diğer bilgi kaynaklarını değersizleştirmektir ve bu da bir tanımdır. Yine aynı şekilde gelişmişlik ve ilerleme de dönemin şartlarına göre farklı kriterlere sahip olabilir. Örneğin İslâm’ın ilk yıllarında örtünme, hür olmanın göstergesiyeğin bugün farklı şekillerde anlaşılabilir. İşte burada tercihte bulunurken delile dayanmak ve makul davranmak gerekiyor.

Bir başka mesele, tepkisel davranıştır. Bu konu en fazla batıyla ilişkimizde karşımıza çıkar. Batıyla ilişkimizde tepkisel davranmak yerine ilkeli ve ölçülü davranmak gerekir. Bu yüzden mesela batının gelişmiş ve medeni olduğu iddiasına karşın batının tümüyle yanlış ve art niyetli olduğunu savunmak da doğru değildir. Burada meselelere yaklaşırken ilkeli davranmak ve delile dayanmak gerekiyor. Aksi halde ilkesiz, ölçüsüz ve saçma davranışlara düşmüş oluruz. En doğrusu, doğruya doğru, yanlışla yanlış demektir.

Burada son olarak batı meselesi başta olmak üzere tüm meselelerde gerçeği dikkate almak esastır diyoruz. Gerçeği dikkate almak, ideallerden ve ilkelerden vazgeçmek ve gerçeğe teslim olmak değildir. Örneğin eşcinsellik toplumsal gerçektir diye bunu kabul etmek zorunda değiliz. Ama meselelere karar verirken elindeki imkânları veya olguları inkar etmek de yanlıştır. Örneğin bazı ülkelerin teknolojileri veya kuralları bazı İslâm ülkelerinden ileri ise; burada biz daha üstünüz gibi duygusal bir durum takınmaya gerek yoktur. Gerçekleri dikkate alarak onları en güzel yere taşımak esastır. Klasik tabirle “hakikat muhannettir” yani gerçeikle mücadele edilmez, gerçeğe yığıtlık olmaz.

İSLÂMÎ İLİMLERDE KULLANILAN BİLİMSEL YÖNTEMLER

1. Esas veya temel ilkeler

Esas, dinin üzerinde ittifak edilen temel ilke ve hükümleridir diyebiliriz. Muhkem dediğimiz kısım da buraya karşılık gelmektedir. İman esasları, ibadetler ve ibadetlerin temel şart ve rükünleri, haramlar ve helaller gibi hususlar bunlardır. Bunlar değişmez ve tartışılmaz hususlardır. İbadetler hariç bu temel esasların genel (mücmel) olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin faiz haramdır hükmü muhkemdir; ama faizin tanımında bir ittifak yoktur. Bu yüzden faizin haram oluşu ilkedir ama tanımı ilke değil içtihattır.

Temel ilkeleri şu kaynaklarla belirleriz:

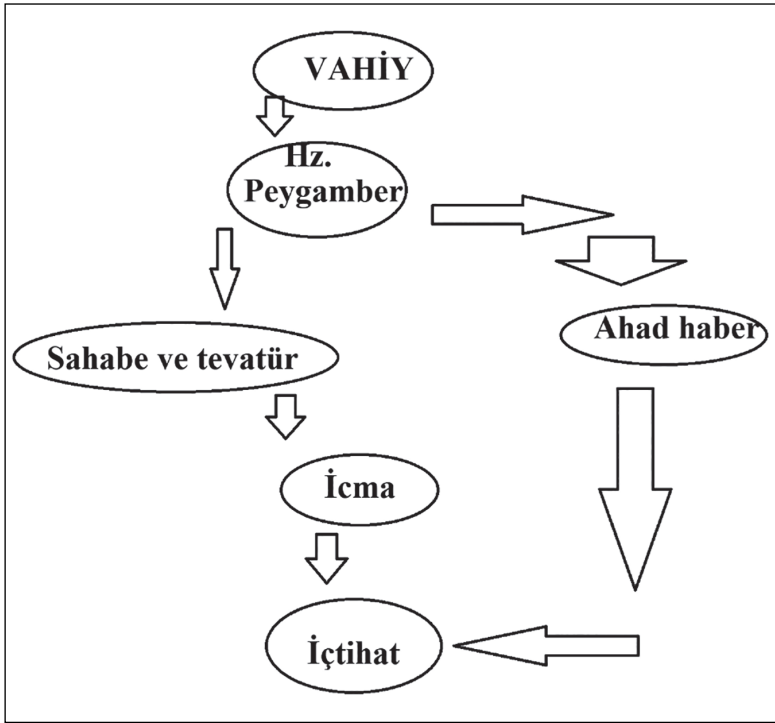
- **Kurani Kerim** ki zaten dinin üzerinde ittifak edilen değişmez yegane kaynağıdır. Manası ilahi olmakla birlikte yorumlanması, muhkem kısımlar hariç, beşeridir. Bu muhkem kısımlar aynı zamanda mekan ve zaman üstü olup kıyamete kadar geçerlidir.
- **İcma ve İslâm tarihi:** Dinin temel esaslarının nakli ve uygulanması için gerekli olan kısımdır. Efendimiz SAV'in hayatı bu kısma dahildir. Bu kısım bize sahabeden ve o dönemde yaşayan diğer insanlardan nakille gelen tarihi tecrübe ve mütevatir haber niteliğindedir. Efendimiz SAV'in peygamber oluşu, namazın nasıl

kılındığı, haccın nasıl yapıldığı ve orucun nasıl tutulduğu, kadın ve erkeklerin nasıl örtündüğü gibi. Haber kısmında haberin diğer çeşitlerine değineceğiz. Aslında icma da bu kısımda önem arz etmektedir. Örneğin faizin haram olduğu dahası ayetin bu anlamda anlaşılacağına dair hüküm, icma yani ortak kabul/ortak akıl ile elde edilir. Diğer taraftan icmanın, temel esaslar hariçindeki diğer meselelerde mümkün ve bağlayıcı olamayacağını da ifade etmek gerekiyor. Örneğin adaletin emredildiğine dair bir icma vardır. Ama adaletin ne olduğu ve nasıl uygulanacağına dair icma olamaz. Olsa da bağlayıcı değildir ve değişkendir. Aynı şekilde faizin haram olması icma ile olur. Ama faizin misil ve cinste oluşuna dair mesele içtihatıdır ve değişkendir (muhkem hükümlerin ne olduğuna dair tartışma için bkz. İmam Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmîyyîn*, 326vd.).

2. Usul

Usul, asl kelimesinin çoğuludur. Asıl, mantıkta 1. Şeklin 1. Darbıdır diyebiliriz. Yani tümel olumlu kaidedir. Genel kaideler, fûru dediğimiz pratik problemlerin ya da müteşabih dediğimiz karmaşık ve anlaşılmaz meselelerin çözülmesi için gereklidir. Usulü farklı yöntemlerle elde edebiliriz:

- **Esasta bulunan genel kaideler:** Örneğin zulmün kötü olması ve haram olması, faizin haram olması gibi.
- **İçtihat ile elde edilen genel kaideler:** Örneğin kötülüğe götüren şeyin de kötü olması veya zararlı olan şeyin yasaklanması gibi. Bunlar tümevarım ile elde edilen ilkelerdir. Bu yüzden de zamanla değişebilir. Bir başka ifade ile esas değişmez ama usul değişebilir (usulün ne olduğu ve nasıl elde edildiği hakkında daha fazla bilgi için bkz. Razi, *el-Mahsul*, 1/36vd.).

3. Müteşabih, furu meseleler ve ayrıntılar

Esas haricindeki tüm meseleler müteşabih veya furu meselelerdir diyebiliriz. Bunlar:

- Muhkem olmayan ayetler,
- Muhkem ayetlerin ayrıntıları,
- Mütevatir olmayan haberler,
- Ve hakkında naslarda hüküm bulunmayan meselelerdir. Örneğin cennete iman muhkemdir ama cennetin tanımı ve nerde olduğu müteşabihtir. Zira cennet hakkında muhkem veya ayrıntı bir nas yoktur. Mesela kadeere inanırız ama geleceği ve kaderin nasıl tahakkuk ettiğini bilemeyiz. Yine mesela meleklere iman ederiz ama onları bilmeyiz, göremeyiz ve tanımayız.

Hüküm	Değeri
Muhkem	Yüzdeyüz veya yüzdeyüze yakın
Müteşabih	Zan (galip veya normal zan)

4. Ayetleri nasıl yorumlarız?

Ayetlerin muhkem veya müteşabih olduğuna ortak akıl yani icma ile karar verilir. Müteşabih ayetleri yorumlarken genel olarak şu sıralama takip edilir:

- İlk olarak ayetleri dil vasıtasıyla anlamaya çalışırız. Burada da kelime ve cümle yapılarını kullanırız. Dil ise beşeridir ve vaz'a yani uzlaşmaya dayanır. Dilin asıl ve mecaz anlam olmak üzere temel değişmez kuralları vardır. Temel anlamlar genel itibariyle tartışmaya açık değildir. Esasa dair hüküm ve ilkelerin asli anlamlarda olduğunu söyleyebiliriz. Mecaz ise genel itibariyle müteşabihte ya da ayrıntıda kullanılmıştır. Örneğin "cennet vardır ve ebedidir, müminler cennete gidecektir" gibi hükümlerde asli anlam kullanılmıştır. Cennette ne olduğuna dair ayetlerde asli anlam olsa da tam bir tanımlı yapılmadığı için bunlara teşbih ve mecaz da diyebiliriz (dil hakkındaki hükümler için bkz. Razi, *el-Mahsul*, 1/61vd). (mecaz ve hakikat için bkz. Razi, *el-Mahsul*, 1/96vd.).
- Ayetleri anlamada bir başka yöntem ise diğer ayetlerdir. Örneğin Taha suresinde iyi bir insan olanın iyi bir hayat süreceği ifade edilir (bkz. 124. Ayeti kerime). Buradan ilk bakışta reenkarnasyon anlaşılabilir. Fakat başka ayetlerde dünya hayatının bir kez olduğu ve cennetin ebedi olduğu ifade edilir. Böylece yanlış anlaşılmalara önüne geçilir.
- Daha sonra Efendimiz'in uygulamalarına bakılır. Sünnet, Kuranı Kerim'in teyidi ve örnek uygulamasıdır.

- Tarihi bilgiler de nasların anlaşılmasında bir yöntemdir. Örneğin örtünme, İslâm'dan önce nasıl uygulanıyordu ve İslâm bunu nasıl düzenledi gibi.
- Daha sonra içtihat dediğimiz kişisel yorumlarla, ilim dediğimiz insanlığın ortak tecrübesi devreye girmektedir. Burada ayetin alanı ile alakalı bilimlerden istifade edilir. Örneğin temiz şeyler için biyoloji ve kimyadan istifade edilir. Adalet için ahlak, siyaset, ekonomi ve hukuka başvurulur. Faizin ne olduğunu tanımlamak için yine ekonomi biliminden yararlanmak gerekmektedir.

Fakat bir ayetin başka ayetlerle ve sünnetlerle mukayesesi sürecinin de akli bir süreç olduğunu unutmamak gerekiyor. Yani burada genel-özel ilişkisi kuran, çelişkileri ortaya çıkaran, benzer hükümlerden genellemelerde bulunan ve genel kaideler oluşturan mekanizma akıldır.

Örnek olarak anlatırsak; biz Aristoteles'in bir fikrini anlamak için önce onun diğer eserlerine; sonra da sırasıyla öğrencilerinin ve şarihlerinin nasıl anladığına bakarız. En son kendi yorumumuzu yaparız. Ayeti kerimeleri anlarken ve yorumlarken de aynı silsileyi takip etmek gayet normal ve makul bir durumdur.

5. Umum ve husus

Nasların umum mu husus mu ifade ettiğine dair en temel dayanağımız dil ve mantık kaideleridir (bkz. Durusoy, *Niçin Mantık*, 202vd.; *Mantık ve Dil*, 254vd.). Örneğin:

- “Bütün, hep, her zaman, her şartta, tümü, hepsi, hiçbiri” gibi ifadeler umum yani genellik ifade eder.
- “Bazı, bazen, bir kısmı” gibi ifadeler ise husus ifade eder.
- Yine niceliği belirsiz hükümler, aksi bilinene kadar husus ifade eder. Örneğin “**insan hüsrandır (Asr, 2)**”

ayetinde bütün insanlar kastedilmez. Zira üçüncü ayette istisna bildirilmiştir.

- Bağlam ve şarta göre anlam husus ifade edebilir. Örneğin “**onları bulduğunuz yerde öldürün (Tevbe, 5)**” ayeti, savaş zamanı için geçerlidir. Yoksa barış zamanı için değildir.
- Bunun haricinde hükümlerde aslanan umumluk ifade etmesidir. Zira İslâm kıyamete kadar geçerli bir dindir ve tüm insanlığa hitap etmektedir. Örneğin “**onlar din adamlarını Rab edindiler (Tevbe, 31)**” ayeti sadece Yahudileri değil tüm insanları hatta Müslümanları da muhatap alan bir ayettir. Zira Müslümanlar da bu hatayı yapabilirler (umum ve husus hakkında daha fazla bilgi için bkz. Razi, *el-Mahsul*, 1/96vd.).

NOT 1: Özetle ifade etmek gerekirse aslanan hükümlerde genellik, zahiri ve asıl/ilk anlam ve genelliktir. Hususiliğin ve ayrıntıların özellikle ve açıkça ifade edilmesi gerekir. Yasaklığın da aynı şekilde açıkça ifadesi beklenir. Aynı şekilde ilk anlamdan ikinci ya da mecaz bir anlama geçmek için bir sebebin olması gerekir (bkz. Razi, *el-Mahsul*, 1/151, 156).

NOT 2: Sebebi nüzul, hükmün anlaşılması açısından önemlidir. Ama hüküm sadece sebebi nüzuldaki olay ya da kişilere hasredilemez. (krş. Razi, *el-Mahsul*, 1/207vd.).

6. Emir ve nehiy

Emir ve nehyin anlaşılmasında da dil ve mantık kurallarından istifade edilir. Ama burada ilk bilinmesi gereken şey, aslananın helal olmasıdır (tartışmalar için bkz. Razi, *el-Mahsul*, 1/33vd.). Yani bir şey aksi bildirilmemişse helaldir. Haramlık ise ancak kesin bir ifade ile olur. Yani “haram kılındığının” açıkça ifade edilmesi gerekir. Haram kılınmadan kötü olduğu ifade edilen şeylere ise haram denilmesi konusunda

ihtilaf vardır. Bu ihtilaftan dolayı da mekruh kavramı ortaya çıkmıştır. Buna göre her yasak veya kötü iş, haram değildir. Mesela bazı şeyler, idari olarak yani maslahat gereği yasaklanabilir. Bu durumda illa bu meselenin haram kılınması gerekmez. Ayrıca haram ve ceza aynı anlamda değildir. Mesela biz her suçu bilemeyiz ama Allah bilir ve cezalandırır. Veya Allah, bazı suçları affedebilir (haram, yasak ve ceza kavramları ile alakalı daha fazla bilgi için bkz. Razi, *el-Mahsul*, 1/10vd.). (emir ve nehiy için bkz. Razi, *el-Mahsul*, 1/15vd.).

Emir ve nehiy açık ve kesin olarak ifade edilmelidir (bkz. Razi, *el-Mahsul*, 1/176vd.). Zira böyle önemli meselelerde mecaz ya da tavsiye veya dolaylı ifadeler kullanılamaz. Bu yüzden kesinlik ifade etmeyen ve açıkça ifade edilmeyen ibareler, kesin emir ya da yasak olarak değil tavsiye veya örnek olarak kabul edilir. Zira bunlar zandır. Zan ile amel meselesine ilerde değineceğiz (daha fazla bilgi için bkz. Razi, *el-Mahsul*, 1/152.).

7. İlahi hitabın mahiyeti

Vahiy, ortalama insanın anlayacağı şekildedir. Yoksa sadece üstün yetenekli veya çok bilgili kişilerin anlayabileceği bir vahiy, adil olmaz. Tabi ki herkes bilgisine göre daha ileri düzeyde anlayabilir. Ama genel olarak hitap geneledir ve ortalama anlaşılacak şekildedir. Bu yüzden ifadeleri mutedil olarak anlamak gerekir. Ayrıca İslâm'da belli kişilere mahsus ve gizli-sır (Hurufilik ve batınilik) bilgi de yoktur.

8. Lafız ve mana yani kavramların delaleti

Din, metinlere dayalı bir alandır. Bu yüzden de dille ilgilendir. Dili anlamın ilk yolu kelimeleri anlamaktan geçer. Bir kelimeyi anlamak için onun elde edilmesine bakmak gerekir.

- Bazı kavramlar zorunlu ilk bilgilerdir (evvelî). Bunları düşünerek ya da araştırarak elde etmeyiz. Bu

kavramları anlamak için ortalama insan zihni yeterlidir. Bu yüzden bunlarda tartışma da olmaz. Doğru-yanlış ayrımı ve iyi-kötü gibi tanımlar da bu türden kavramlardır. Yine ezeli olan-olmayan, büyüklük-küçüklük, var olmak gibi kavramlar da ilk kavramlardır. İlah kavramının da zorunlu ilk ilkelerden olduğunu ifade etmek gerekiyor (daha fazla bilgi için bkz. Akyüz, *Akılın İlkeleri ve İlk Bilgileri*.).

- Bazı kavramları da sezgi ile elde ederiz. Sezgi, ilk bilgilerden olmasa da yine düşünmeye gerek kalmadan doğrudan elde edilen anlamlardır. Canlılık gibi.
- Bir diğer kavram türü de bilimsel kavramlardır. Bunlar ya akli çıkarımla ya da araştırma ile elde edilir. Örneğin neyin zararlı olduğunu akılla bilebiliriz. Yine neyin temiz olduğu bilgisine araştırma ile ulaşırız. Burada da anlamlar, bilgiye dayanır. Bu yüzden de bilgimiz değiştikçe bu anlamlar değişebilir.
- Bir başka kavram türü ise kabule dayalı kavramlardır. Kabul, evrensel olabilir. Mesela trafik işaretleri gibi. Yine kabul dini, örfi ya da siyasi bir otoriteye dayanabilir. Örneğin verginin tanımını siyasi otorite belirler. Meşruluğu örf belirler. Mesela alışveriş usulleri gibi. Haram helal gibi hususları ise dini otorite belirler. Burada lafzı anlamak için otoritenin kastını bilmek gerekir.

Kavramlarla alakası bilinmesi gereken bir başka husus ise her kavramın mutabakat (manzum), tazammun (mefhum) ve iltizami (makul) anlamlarının olmasıdır (daha fazla bilgi için bkz. Akyüz, *Mantık*.). Mesela biz namaz dediğimizde bunun bireyleri vardır. Yani beş vakit namaz veya nafile namazlar gibi. Yine namaz kavramı bir takım özellikleri içerir. Yani namaz kılmanın şekli ve amacı gibi. Son olarak namaz kavramının çağrıştırdığı, namazın dışında ama onun tamamlayıcı unsurlarını anlarız. Mesela abdest ve kible gibi. Zira

bunlar namaz mefhumuna dâhil olmasa da namazın tamamlayıcı şartlarıdır.

9. Tanımlar

Dini ilimlerde en temel meselelerden birisi tanımdır. Zira dini metinler söz konusu olduğunda kıyas, önermelerden; önermeler ise kavramlardan oluşur. Mesela biz “x içkidir” derken içkinin haram olduğuna dair külli kaideyi dikkate alırız. İçki, dini bir kavramdır yani örfi ve uzlaşmaya dayalı kavramlara dahildir. Bilimsel veya akli bir kavram değildir. Burada ilk olarak bilinmesi gereken şey, dini kavramların uzlaşma ve kabul ile elde edildiğidir. Bu yüzden de bu kavramları diğer yöntemlerle ispat etmeye uğraşmak anlamsızdır. Tabi ki diğer yöntemlerle izah edilebilir veya desteklenebilir. Ama neticede bizim kavramlarımızın bazılarının bilimsel, bazılarının akli, bazılarının ise kabule dayalı olduğunu hatırlatmak istiyoruz. Örneğin kaynamak, bilimsel bir tanımdır. İyi ve kötü, akli kavramlardır; bilimsel değildirler. Fakat kabule dayalı doğrularımız da vardır. Örneğin kırmızı ışıkta durmak. Bu tüm toplumlar tarafından kabul ettiği için evrenseldir. Toplumların kendine özel kabulleri de olabilir. Örneğin evlilik ritüelleri. Dini kavramlar da bu kabule dayalı tanımlara dahildir.

İkinci olarak tanımlar net bir şekilde yapılmalıdır. Eksik veya kapalı olmamalıdır. Bu konu ile alakalı tanım yanlışları ve tanımın şartlarına bakılabilir (bkz. Akyüz, *Mantık*.).

Üçüncü olarak, tanımlar, fasla ve illete göre yapılmalıdır. Bu yüzden diğer tanım türleri, din bilimlerinde kesin doğru olarak kabul edilemezler. Ancak zan ifade ederler. Mesela içkinin temel ayırt edici özelliği sarhoş etmesidir. Sarhoş etmek içkinin faslıdır yani şekli nedenidir. Keyif vermek ise hasse veya araz olabilir. Bu yüzden de keyif vermeye dayalı bir tanım yapılamaz. Böyle yapılırsa çayın da keyif

verdiğini biliyoruz. Bu durumda çayın da haram olduğunu söylememiz icap eder. (daha fazla bilgi için bkz. Akyüz, *Mantık.*).

Dördüncü olarak tanımın zamanla değişebileceğini veya gelişebileceğini unutmamak gerekiyor. Örneğin klasik dönemde nikâh; kabul ve şahitle tespit edilir. Bu tanıma göre günümüzdeki tüm birliktelikler meşru olur. Zira insanlar bugün gayri meşru ilişkilerini de ilan etmektedirler. Yani şahitlik, bugün için hukuki bir durum ifade etmez.

10. Önergelerin anlamlandırılması

Cümleler, mecaz-hakikat, nefiy-ispat ve umum-husus haricinde aşağıdaki şekillerde farklı anlamlara delalet edebilir:

- Mefhumu muhalif ve mefhumu muvafık. Yani ibarenin çağrıştırdığı ve gerektirdiği anlamlar. “Mefhumu muhalif caiz değildir” denilir. Yani “Trabzonlular akıllıdır” demek Trabzonlu olmayanların akıllı olmadığı anlamına gelmez. Yine de bazı durumlarda fikir vermesi veya tedbiren amel edilmesi mümkündür. Fakat mefhumu muvafık ile amel edilir. Örneğin “bu şey helal ise aynı zamanda temizdir” gibi.
- İki tümel önerme aynı anda yanlış olabilir ama aynı anda doğru olamaz. Bu yüzden “Ahmet hırsız değil ise Mehmet hırsızdır” diyemeyiz. Zira bir başkası hırsız olabilir. Ama biri doğru ise diğeri yanlıştır diyebiliriz.
- İki tikel önerme aynı anda doğru olabilir. Mesela “bazı içecekler helaldir” ve “bazı içecekler haramdır” önermeleri gibi.
- Zorunlu bitişik şartlı önergeler, birbirini gerekli kılar. Örneğin “bir şey sarhoş ediyorsa o şey içkidir ve içki ise haramdır” gibi.

- Gerçek ayrışık önermelerden birisi doğru ise diğeri yanlış, biri yanlış ise diğeri doğrudur. Örneğin bir şey içki ise artık helal olamaz. Veya helal ise haram olamaz.
- Tümel olumlu önermelerin aksi tümel değildir. Mesela “bütün içkiler haramdır” ama haramlar sadece içkilerden ibaret değildir.
- Tümel olumsuz önermelerin tersi de tümeldir ve zorunludur. Mesela “hiçbir içki helal değil” ise hiçbir helal de sarhoş edemez.

Tümel olumsuz önerme, tümel olumsuz olarak döner	Hiçbir insan, taş değildir, Hiçbir taş, insan değildir
---	---

Tümel olumlu önerme, tikel olumlu olarak döner	Bütün insanlar, canlıdır, Bazı canlılar, insandır
---	--

Tikel olumlu önerme, tümel veya tikel olumlu olarak döndürülebilir	Bazı canlılar, insanlar, Bütün insanlar, canlılar, Bazı elmalar, kırmızıdır, Bazı kırmızılar, elmadır
--	--

Tikel olumsuz önerme döndürülemez	Bazı insanlar, doktor değildir, Bütün doktorlar, insandır Bazı elmalar, sarı değildir, Bazı sarılar, elma değildir
--------------------------------------	---

Tümel olumlu ile tümel olumsuz önermelerin ikisi de aynı anda yanlış olabilir:

- Bütün insanlar doktordur.
- Hiçbir insan doktor değildir.

(en az 1 insan doktor ise her ikisi önermede yanlış olur).

Tümel olumlu ile tümel olumsuz önermelerden birisi doğru ise diğeri kesin yanlıştır:

- Hiçbir insan, taş değildir (doğru).
- Bütün insanlar taştır (yanlış).

Tümel olumlu ile tümel olumsuz önermelerden birisi doğru ise diğeri kesin yanlıştır:

- Hiçbir insan, taş değildir (doğru).
- Bütün insanlar taştır (yanlış).

Tikel olumlu ve tikel olumsuz önermelerin ikisi de aynı anda doğru olabilir. Ama ikisi de aynı anda yanlış olamaz. Ama sonuçlar, tikel olduğu için zorunlu öncül kabul edilemez.

- Bazı insanlar doktordur
- Bazı insanlar doktor değildir (1 insan doktor ise her iki önerme de doğru olur).

Tümel, önermeler doğru ise tikel önermeler doğru; yanlış ise tikeller de yanlıştır (tümdengelim).

Ama tikellerin doğru olmasında genelleme yapılamaz. Fakat tikellerin yanlışlığı genellenebilir:

- Bazı insanlar taştır (yanlış ise),
- Bütün insanlar taştır (önermesi de yanlış olur).

Zira bazı insanların taş olması en az 1 insanın taş olmasını zorunlu kılar. Bu önerme yanlışlandığı zaman en az 1 insanın taş olması imkanı da ortadan kalkacağından 0 insan taştır olur. Bu durumda sonuç;

- Hiçbir insan taş değildir (olacaktır).

Tikel olumsuz doğru ise çelişigi olan tümel olumlu zorunlu olarak yanlıştır; yanlış ise çeliştiği zorunlu olarak doğrudur:

Tikel olumlu önerme doğru ise çelişigi olan tümel olumsuz önerme zorunlu olarak yanlış; yanlış ise çelişigi doğrudur:

- Bazı insanlar taştır (yanlış),
- Hiçbir insan taş değildir (doğru)

- Bazı insanlar taş değildir (doğru),
- Bütün insanlar taştır (yanlış)

11. Önermelerin doğruluk ve çelişme şartları

Allah'ın varlığı ve isimleri ile iman meseleleri hariç diğer meselelerde hiçbir önermenin her şart ve durumda doğru olduğunu söyleyemeyiz. Yani bütün önermeler aslında şartlı zorunludur demek doğrudur. Buna göre:

- Bilimsel önermeler şartlı zorunludur. Yani bizim bilgimize göredirler. Daha doğrusu elimizden geldiğince bilebileceğimiz en iyisine göre amel ederiz. Mesela Aspirin iyi gelir. Ama bu her hastalığa veya herkese göre değildir. Hatta herkes için de her zaman geçerli değildir.
- Önermelerin kesin doğru kabul edilebilmesi için; zaman, şart, mekan, kuvve-fiil, nicelik-nitelik, bağlam

gibi tüm şartların tayin edilmesi gerekir. Örneğin “bütün insanlar doktordur” ve “hiçbir insan doktor değildir” önermelerini ele alalım. Bu iki önerme de hem doğru hem yanlıştır. Zira gerçekte bazı insanlar doktordur. Ama potansiyel olarak bütün insanların doktor olması muhtemeldir. Yine pratikte hiçbir insan doktor olmayabilir. Bu yüzden mesela “namaz, hazarda 4 rekâttır, seferde 2’dir”, “kan, belli oranda abdesti bozar (Hanefiler için)”, “bir şey, sarhoşluk veriyorsa içkidir, bu özelliğini kaybederse içki olmaz” gibi.

- Çelişki de bu şartlarda olur. Yani bu şartların tümü aynı ise ancak iki karşıt önerme çelişebilir. Aksi halde çelişki olmaz. Mesela savaş ve barış zamanında ilişkilerin farklı olmasına dair ayetler. Yine mesela insanların cahil, nankör ve zalim olması tüm insanlar için değil düşünemeyen ve iman etmeyen kişiler için geçerli durumlardır (krş. *Kırmacı, Düşüncenin Dalgalanmaları*, 765vd.; 769vd.).

12. Dini ilimler metodolojisinin diğer sosyal bilimlerden farkı

Dini ilimler, günümüzde sosyal bilimler içinde ele alınır. Bu, yöntem açısından doğrudur ama aradaki bazı farklılıkları bilmek gerekir. Öncelikli olarak dini ilimlerin temel metinleri yani esasları, kabule dayanır. Sosyal bilimlerde de bir takım ilkeler vardır ama bunlar akılla elde edilir. Akılla elde edilen bu ilkeler zorunlu veya kesbi olabilir ama neticede değişebilirler. Dini ilimlerin esası ise değişmez.

İkinci olarak dini ilimler, ilkeye dayalı ilimlerdir. Yani burada amaç ve gaye önceliklidir. Sosyal bilimlerde ise fayda ve maslahat önceliklidir.

Fakat dini ilimler ile sosyal bilimler; araştırma ve uygulama açısından ortaktırlar. Yani her iki alanda da deney,

gözlem ve fayda dikkate alınır. Şu halde temel ilkeleri ve gayeleri dikkate almak şartı ile sosyal bilimler, dini ilimler için kullanışlı ve hatta gereklidir.

13. İcma, farklılık ve çatışma

İcmanın bilimsel ve teknik tanımlarına çok girmek istemiyoruz. Zira biz konuyu burada sadece yöntem olarak ele almak istiyoruz. Ayrıntı ve teknik bilgiler ise fıkıh usulü eserlerinde mevcuttur (bkz. Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 23vd).

İcmanın sosyal ve dini olmak üzere iki temeli ve boyutu vardır: Sosyal boyutu; karmaşa ve çatışmanın önüne geçmek, sağlam delillere dayalı geçerli bilgi elde etmektir. Günümüzde toplumun maruz kaldığı çelişkili bilgiler göz önüne alındığında icmanın ne anlama geldiği anlaşılabilir.

Dini temeli ise, önceki kavimlerin aralarında çatışmaya düşerek hem dini tahrif etmeleri, hem de güçlerinin kaybolmalarının ifade edilışıdır (bkz. Enfal, 46.; Nahl, 64.; Yunus, 93.; Casiye, 17.; Şura, 14).

Fakat burada üç hususa dikkat etmek gerekiyor. Öncelikli olarak icma, dini bir durum değil bilimsel ve sosyal bir durumdur. Yani ihtilaf etmek, insanı dinden çıkarmaz; çatışmaya neden olabilir. İkincisi, ayette karşı çıkılan şey, farklı düşünmek değil çatışmaktır. Çatışma (fitne) yasaklanmış veya kötü görülmüş bir durumdur. Farklı olmak ve farklı düşünmek (ihtilaf) ise hayatın devamı için gerekli bir durumdur. Hatta farklı yaratılmış olmak, Allah'ın ayetlerindedir. Allah'ın bir sürü ismi olduğu için her farklılık bütün isimlerin tecellisi için gereklidir. Diğer taraftan insanlar birbirinden farklıdır. Bu yüzden temel esaslar hariç diğer meselelerde herkesin aynı düşünmesi veya davranması beklenemez. Ayrıca zaman ve şartlar da farklılığı gerektirmektedir (farklılık

hakkında ayetler için bkz. En'am, 165.; Zuhruf, 32.; Nahl, 71.; Nisa, 32).

Üçüncü olarak icma, ümmetin icmasıdır ve delile dayanmalıdır. Yine icma hak üzere olandır. Yoksa batıl ve zarar üzere olan icma makbul değildir (bkz. Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 23). Yine belli elit bir grubun icması da icma değildir. Yani bilgi kimsenin tekelinde olamaz. Diğer taraftan ümmetin bir kısmı diğerini susturursa, burada icma olmaz. Korku veya diğer engellerden dolayı sükûtun kabul olmadığı, böyle durumlarda icma olmayacağı ifade edilmiştir (bkz. Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 29).

İcma, dinin temel esaslarının korunması açısından önemlidir. Ama aslında bu anlamdaki icma, icmadan çok tevatür olmaktadır. Diğer alanlarda ise değerlidir ama bir dönemin icması, diğer dönemleri bağlamaz. İcmanın ne derecede gerçekleştiği tartışılabilir; gerçekleşmiş olsa da bunun zaman ve şartlarla alakalı olacağını, delile veya maslahata göre değişebileceğini unutmamak gerekiyor. Zira neticede icma da bir tür ortak içtihatdır. Ortak içtihat ta bilimsel bir faaliyettir ve zamanla bilgiye göre değişebilir. Örneğin eskiden âlimler, suyun tadı kokusu ve rengi değişmediği sürece temiz olduğunda icma etmişler idi. Fakat bugün bu durum geçerli değildir. Zira suyun tadı rengi ve kokusunu değiştirmeyen ama zehirli, zararlı veya pis olan maddeler vardır. Bugün suyu, tadı rengi ve kokusuna göre değil laboratuvar ortamında inceleyerek temiz olup olmadığına karar verebiliriz.

14. Haber, tevatür, rivayet, nakil ve tarihi tecrübe

Haber, aslında temel olarak tarihi tecrübe anlamına gelmekte olup, insanlık tarihinin ortak rivayet ettiği şeylerdir. Bu tür haberlere tevatür diyoruz (bkz. Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 22). Allah inancı, peygamberlik, her toplumun dini olduğu, Osmanlı gibi birçok meseleyi, tarihi tecrübeyi ile

biliriz. Bu bilgiler çok farklı kaynaklardan gelmektedir. Herkes bu bilgiyi rivayet etmese de kimsenin itiraz etmediği, makul ve faydalı olan bilgiler; ortak tecrübe olarak aktarılmıştır.

Fakat tevatürün ancak genel esaslarda olabileceğini, ayrıntılarda ve yoruma açık meselelerde geçerli olamayacağını bilmek gerekir. Örneğin biz Fatih Sultan Mehmet'in padişah olduğunu biliriz. Ama onun kötü huyları olup olmadığını bilemeyiz. Zira bunlar, kişinin bilgi kaynağına ve kişisel tutumuna göre değişebilir.

Dağınık haberler veya tek kaynaktan gelen haberler, tevatür yerine geçmez. Zira kişilerin bilgi kaynakları ve kişisel tercihleri farklı olabilir. Yine insanın hata edebileceğini bilmek gerekiyor. Bu hata hem ahlaken hem de zihnen olabilir (krş. Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 191). Hata etmek insanın bilgisini değersiz kılmasa da tedbirli yaklaşmayı gerektirir. Örneğin her insanın bir meseleye ait bilgisi farklı olabilir. Yine bir meseleyi aynı şekilde bilen kişilerin yorum ve tercihleri farklı olabilir. Ayrıca her insanın kendine göre bir değeri vardır ve bu bilgileri bu değere göre ön yargılı bir şekilde yorumlayabilir. Ama kişi, buradaki ön yargıyı kötü bir şey görmeyebilir. Örneğin ailemizden birinin başına kimsenin bilmesini istemediğimiz bir mesele geldiğinde bunu en azından gizleriz. Ama bunu yalan olarak kabul etmeyiz. Ailemizi korumak adına bunu yaparız. Bu yüzden âlim de olsa insanlar, dini veya toplumu korumak için bir takım farklı yorum ve tercihlerde bulunabilir. Bu yüzden tek bir kaynaktan ve tek bir bakış açısı ile gelen rivayetlere karşı ihtiyatlı davranmak gereklidir.

Özetlemek gerekirse haber, tıpkı icma gibi ümmetin ortak tecrübesi ile olur ve bir delile dayanır. Bu tür ortak tecrübe (tevatür, haber), “akıl” ve “duyu”ya ilaveten kesin bilgi kaynakları arasında kabul edilmiştir. Delile dayanmayan veya belli bir elit grubun rivayeti; özellikle de otorite haline gelmiş bir grubun bilgisinde tedbirli olmak gerekmektedir.

15. İnsanlığın ortak tecrübesi

Maalesef bazılarımız, İslâm'ı, tarih ve toplumdan bağımsız ele almaktadır. Şöyle ki sanki tevhid inancı, iyilik, örtünme, ibadet, devlet ve ekonomi; Müslümanlar tarafından icat edilmiştir gibi bir algıya sahiptirler. Oysa İslâm'dan önce de tevhid ve tüm iyilikler vardı. Zira ilk insan, aynı zamanda ilk peygamberdir. En azından İslâm'ın İbrahimi gelenekten geldiğini kabul ediyoruz. Şu halde Allah Resulü SAV, peygamber olarak gönderildiğinde, insanlar Allah'a inanıyordu. Ama putlar vardı. Hac vardı ama bazı yanlış şeyler eklenmişti. Evlilik vardı fakat farklı uygulamalar vardı. Örtünme vardı lakin bazı eksikleri vardı. Devlet ve ekonomi vardı ama zulüm de vardı.

İslâm dini; dini, devleti ve ahlakı ıslah etmiş ve tamamlamıştır. Dinin ve ahlakın tamamlanmasından kasıt; bunların daha önce de olduğu ama ıslah edildiğidir. Yoksa İslâm, örtünmeyi icat etmemiştir. İslâm'dan önce de kadınlar örtünürdü. Tabi ki erkekler de. Hatta kadınlar, başörtüsü takardı. Sadece gerdanlarını örtmezlerdi. İlgili ayetler, bu kısmın örtünmesini; dekolte ve vücudu belli edecek şekilde giyinilmemesini emretmiştir. Yoksa tümüyle örtünme yeni baştan dizayn edilmemiştir. Bu yüzden ayet veya hadislerde, çorabın nasıl giyileceğini araştırmaya gerek yoktur. Zira insanlar binlerce yıldır örtünmektedirler.

Aynı şekilde ayette yöneticinin nasıl seçileceği de yoktur. Hadislerde de bu bilginin olması gerekmez. Zira insanlar bunu bilebilirler. Kendi başımıza bilemesek de diğer toplumlardan veya tarihten öğrenebiliriz. Bu yüzden Hak Teâlâ, devleti nasıl kuracağımızı değil adil olmamız ve istişare etmemiz gerektiğini ifade etmiştir. Aynı şey diğer tüm hususlar için de geçerlidir.

NOT 1: Burada özellikle şunu ifade etmek gerekiyor. İlk bölümde de değindiğimiz gibi insan sorumludur ve akli ile bazı şeyleri bilebilir. Bu yüzden Allah, insana peygamber göndermeyebilirdi. Zira insana yetki ve akıl verilmiştir. Varlığı bilip yönetebilir. İmtihan da bunu gerektirir. Fakat yine de rahmeti gereği peygamber göndermiştir: **“Biz bu apaçık kitabı mübarek bir gecede indirdik. Orada her meseleyi hikmetlice açıkladık. Biz rahmetimiz gereği bu kitabı indirdik ve peygamber gönderdik (Duhan, 1-6).”**

NOT 2: İslam’ın bazı temel kavramlarını anlamak için bu kavramların o dönemde ne anlamda kullanıldığına bakmak faydalı olacaktır. Örneğin riba, o sistemde neye denir? Bunu bilmek o sistemde neyin haram kılınıp neyin meşru bırakıldığını anlamak için değerlidir. Aynı şey zina kavramı için de geçerlidir. Yine mesele küfür kavramı, sadece ateizm mi yoksa başka anlamlara mesele sistemi bozmak anlamına da gelmekte midir? Bununla alakalı daha fazla bilgi için İzutsu’nun eserine bakılabilir.

16. İctihat ve akıl

İctihadın tanımını mezheplere göre farklılık göstermektedir. Bazılarına göre icthad, sadece akıldır ve akıl da sadece tümdengelimdir. Bazılarına göre ise akıl, diğer tüm yöntemleri kullanır. Bazı mezheplere göre akıl, nakle hizmet ettiği sürece değerli iken bazı mezhepler aklın kendi başına bir kaynak olduğunu yani aklın da iyi kötü gibi bir takım temel ilkeler koyabileceğini ifade etmektedirler (bkz. Debûsî, *Takvîmü’l-edille*, 442vd).

Burada bilinmesi gereken ilk husus; aklın, temel bazı şeyleri bilebileceğidir ki buna önceki bölümde değinmiştik.

İkincisi; esaslı anlayan, muhkem-müteşabihi ayıran, şartları ve diğer şeyleri dikkate alıp yorumlayan, naslar arasındaki tutarlılığı ve tutarsızlığı tespit eden ve yorumlayan, müteşabihi yorumlayan akıldır.

Üçüncü olarak; akli delil nakli delilden daha öncedir (bkz. Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 19). Şöyle ki akıl, Allah'ın varlığını bilmese idi bu konuda nakle de güvenmezdi veya nakli anlamazdı. Aynı şey iyi-kötü ayrımı ile haram-helal arasındaki ilişkide bulunmaktadır. Yani bir başka ifade ile nakli delil zan ifade eder; onu yakine çeviren akıldır.

Özetle ifade etmek gerekirse akıl, gerek bazı ilkeleri koyma bakımından; gerekse esası yorumlama ve sistemleştirme açısından kendi başına bir bilgi kaynağıdır.

Fakat buradaki akıl sadece fizik alanda neden-sonuç ilişkisi kuran ve batının “reason” dediği şey değildir. Akıl; tüm diğer bilgi kaynaklarını değerlendiren, duyguları metafiziği ve gözlemi dikkate alan ve nihayetinde denge kuran bir mekanizmadır. Bu anlamda akıl, kalp ve gönül kavramına karşılık gelmektedir. Saf ve selim akıldan kasıt budur.

Bir başka ifade ile akıl, iyi ve kötüyü bilebilir. Ama bir şeye haram ve helal demek için veya uhrevi ceza ve mükâfât vadedmek için vahiy gerekir (bkz. Râzî, *Mahsûl*, 1/19).

Aklı etkileyen bir takım şartlar vardır. Eğitim, arzular ve çevre gibi. Akıl, bu şartları dikkate alarak ve çalışmasına engel olan şeyleri ortadan kaldırarak sağlıklı çalışabilir. Bir başka ifade ile akıl derken mutlak akıl kastetmiyoruz. Bu şartları dikkate alıyoruz. Yoksa akıl her durumda sağlıklı karar veremez. Yani eksik bilgi veya arzuların ya da çevrenin baskısı, akli yanıltabilir. Diğer taraftan insan akli hata edebilir. Akla güvenmek, onun hata etmesine engel değildir. Hata edecek olması da onun bilgisini değersiz kılmaz. İnsan, hatalarıyla insandır. Akıl, hata ve eksikliği ile değerlidir.

Burada son olarak aklın, doğuştan gelen akıl değil de şekillendirilmiş akıl olduğunu unutmamak gerekiyor. Yani akıl, elindeki bilgilere ve önyargılara-inançlara göre çalışır. Bu yüzden hiçbir kimse, sahip olduğu geçmişten veya inançlarından

bağımsız olarak karar veremez. Bu konuda, ders kitabımızdaki akıl kısmına bakılabilir. Aklın geçmişini ve değerlerini dikkate alması güzeldir. Zira bu, bizi biz yapar. Ama aynı zamanda bu sahip olunan bilgi ve inançların tahkik edilmesi gerekir. Aksi halde geçmiş bilgilerimize veya inançlarımıza aykırı olan doğru bilgileri de kabul edemeyiz. Şöyle ki; sadece eksi bilgi ve sahip olduğumuz inançlarla amel etse idik; mesela Efendimiz SAV zamanında yaşasa idik O'nu peygamber olarak kabul edemzedik. Zira bütün dinler, mevcut duruma itiraz etmekle başlar ki bu durumda bu bizim sahip olduğumuz tüm geçmişe karşı bir durum olacaktır. Ve bizim de bunu kabul etmemiz mümkün olmayacaktı. İşte burada eleştiri ve tahkik devreye girerek bizi hatadan koruyacaktır (aklın İslam düşüncesindeki yerine ve ahlakla ilişkisine dair ayrıca bk. Aksu, *İbn Miskeveyh'in Erdem Anlayışında Aklın Rolü*, 233-254.).

17. İslâmî ilimlerin tasnifi

İslâmî ilimlerin hepsi yöntem ve değer olarak aynı değildir. İslâmî ilimler içinde en temel olanı kelamdır. Kalam ilmi külli ilimdir ve temel esasları ortaya koyar. Diğer ilimler ise cüzidirler (bkz. Gazzâlî, *Mustasfa*, 1/36). Bu yüzden dini ilim deyince kelam anlaşılır. Diğer ilimler, daha çok tali veya malumat şeklinde kabul edilebilir. Burada fıkıh usulü, diğerlerinden farklı tutulabilir ama aslında o da kelama dahildir diyebiliriz.

Özetlemek gerekirse:

- Esas değişmez ama usul değişebilir (daha fazla bilgi için bkz. Râzî, *Mahsûl*, 1/4),
- Dağınık ve yöntemsiz bilgiler, malumattır; gerçek anlamda ilim değildir,
- Furu ahkâm değişebilir. Değişmeyen tek şey esastır. Bu yüzden içtihatla elde edilen şey mutlak değildir (daha fazla bilgi için bkz. Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 177).

Burada özetle fıkhi meselelerle kelami meseleleri birbirine karıştırmamak gerekiyor. Yani din veya inanç deyince biz kelamı kastederiz. Fıkıh ise daha idari ve daha fûru bir durumdur. Bu yüzden de zaman ve şartlara göre yorumlanır, değişir. Buradaki temel tartışma, ibadetlerin fıkhâ dâhil edilerek fıkıhın da kelami meseleler gibi inanç meselesi haline getirilmesidir. Oysa ibadetler, zorunlu meselelerdir ve bu yüzden de kelamın daha doğrusu akaidin konusudur. Bu yüzden de fıkıhın konusuna dâhil değildir. Şu halde fıkıhla kelamı bir tutmak doğru değildir. Bu tartışma, inanç ve tekfir meselelerinin bir usule bağlanması açısından önemli ve değerlidir. Aksi halde tüm muamelatı, içtihadı konuları ve fazilet meselelerini; dinin aslı ve temel esasları ile bir tutmak usulsüzlük olup saçma sapan tartışmalara ve kavgalara neden olabilmektedir (fıkıh ve kelam farkı için bkz. Râzî, *Mahsûl*, 1/4).

18. İctihat bilimsel bir faaliyettir

Burada özellikle içtihadın din koyma değil de bilimsel bir faaliyet olduğunu ifade etmek istiyoruz. Aslında tüm anlatılanlardan bu durum ortaya çıkıyor fakat yine de özellikle beyan etmek istiyoruz. Zira bu sıkça tartışılan, yanlış anlaşılan ve su-iistimal edilen bir durumdur. Esasların değişmediğini ama müteşabihin yoruma açık olduğunu, yine genel esasların ayrıntılarının yoruma dayalı olduğunu ve dolayısıyla değişebileceğini ifade etmiştik. Şöyle ki; içtihat da bir iyiliktir ve her iyilik din tarafından emredilmiş bir şeydir. Ama yapılan her iyilik, itikada dâhil değildir. Yine her iyiliğin aslında dini bir temelinin olması gerekmez. Zira yukarıda da ifade ettiğimiz gibi akıl da iyi kötü ayrımı yapabilir. Diğer taraftan bizim iyilik yapmamız için illa onun farz olması gerekmez. İhsan ve fazilet diye bir husus vardır. Yine bir şeyi yapmamamız için illa onun haram olması veya yasaklanması gerekmez. Akıl, fayda ve zararı bilebilir. Yine akıl, tedbir alabilir, hesap yapabilir.

19. Delil ve ilim

Bilgi üretme aşamaları şu şekildedir:

- İlk olarak esas yani temel ilkeler gelir.
- Sonra bir usul yani yöntem geliştirilir. Yöntem, esas araştırma ve diğer meseleleri bu esas üzerinden yorumlamak için üretilmiş temel külli kaidelerdir.
- Sonra bu yöntem dahilinde esas ile olaylar yani problemler arasında bağlantı kurulur. Bu bağlantıya illet diyoruz
- En nihayetinde sonuç elde ederiz.

Şu halde bilgi, şu aşamalardan oluşur:

- Bilgide, esas olmalıdır.
- Bilgi, bir yönetime göre üretilmiştir.
- Bilgi, külli ve sistematik olandır.
- Bilgide delil vardır. Yani bilgi, delili bilmektir. Yoksa sonucu veya dağınık meseleleri bilmek değildir. Zira bir insan sonucu, rastlantı olarak da tahmin edebilir.

Bu yüzden delilsiz bilgi, bilgi olmaz. İşaret, benzerlik veya sonuçtan yola çıkarak bir hüküm verilemez (krş. Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 371).

Diğer taraftan ilim; fayda veren ve sorun çözen bir şeydir. Fantezi değildir. Gelişen ve ilerleyen bir şeydir.

NOT: Bilgi, gelişen ve değişen bir şeydir. Ama bu değişme ve gelişme, dikey olmalıdır; yatay değil. Yani dönüp dönüp aynı şeyleri üretmek, gelişme değildir. Tabi ki insanların sorunları tarih boyunca ortaktır. Aynı sonuçları da üretmiş olabilirler. Ama yine de aslolan, ilimde iki günü eşit olmamak yani sürekli kendini geliştirmektir.

20. Mezhep ve telfik

Mezhep, din değil yöntemdir. Parti veya kurum değildir. Zaman zaman mezhepler kurum veya siyasi görüş (ideoloji) haline gelebilirler. Ama bu, onların asli tabiatları değildir. Hatta çoğunlukla siyasileşme veya kurumsallaşma, mezheplerin tabiatını bozmuş ve içtihat faaliyetlerine engel olmuştur.

Telfik yani mezheplerin birleştirilmesi, bir yöntem sorudur yoksa itikadı bir mesele değildir. Yukarda bilginin oluşum süreçlerini; esas, usul, delil ve sonuç olarak yorumladık. Telfikte, usul ve delili atlayarak direk sonucu alma; sonucu, delil veya esas yerine koyma vardır. Düşünce yanlışlarında sonucun neden olarak alınması olan bu durum, hikmet ve gayeyi, illet yerine koymakla neticelenir. Şöyle ki mesela oruç tutmak, sıhhatli olma sonucunu doğurabilir. Ama orucun tutulma sebebi sıhhat değil Allah'ın emridir. Burada sonucu esas alırsak, yoganın da sağlıklı olması nedeniyle oruç tutmak yerine yoga da yapılabileceği gibi bir netice çıkabilir.

Mezhep, bilgi sahibi kimse için bağlayıcı değildir. Zira bilgi sahibi kişinin bildiği ile amel etmesi zorunludur. Zira herkes kendi amelinden hesap verecektir. Hesapta neden ve gerekçe de önemlidir. Ayrıca herkes dünyada da kendi kararının bedelini ödeyecektir. Şu halde bilen kimse için kendi görüşüne göre davranması zorunlu bir durum olur. Fakat bilmeyen kişi taklit edebilir. Fakat özellikle inanç meselelerinden taklidin, insanı sorumluluktan kurtarıp kurtarmayacağı tartışılmış; insanın öğrenmekten ve kendine günlük hayatta lazım meseleleri araştırmaktan sorumlu olduğu, bu yüzden imkânı olduğu halde öğrenmeyen ve araştırmayan insanın sorumluluktan kurtulamayacağı ifade edilmiştir.

21. Zan

Genel olarak bilimlerde yakın (kesin, zorunlu, yüzdeyüz doğru) veya yüzdeyüz doğruya yakın (ekseriyyât veya zanni

galip) bilgilerle amel ederiz. Kesin bilgi; delile dayanan ve külli (tümel) olan bilgidir. Fakat her zaman bu tür bilgilere rastlayamayız. Bu yüzden de gerek günlük hayatta gerekse bilimlerde, zanla veya daha düşük derecede doğrularla hareket ederiz.

- %100 = yakın,
- % 99-80 = zannı galip/ekseriyyât (oranlar yaklaşık değerlerdir),
- %79-51 = zan,
- %50 = şek/tereddüt,
- %49-1 = rayp/şüphe,
- %0 = cehalet.

Fakat bunların zan olduğunu bilmek gerekiyor. Mesela kelam ilminde yakini/kesin bilgi istenir. Fıkıhta ise zan ile amel edilir. Ahlak ve tasavvufta zayıf olan görüş ve delillerde de amel edilebilir. Burada bir örnek üzerinden olayı şöyle özetleyebiliriz: Mesela tasavvufun amacı güzel ahlak ve zikirdir. Kesin bilgi değildir. Bu yüzden tasavvufta mesela zayıf hadislerle hatta menkıbelerle (hatta bazen uydurma hadislerle) amel edilebilmektedir. Bu durum tasavvufun değerini etkilemez. Zira zaten onun amacı bellidir. Diğer taraftan zayıf rivayetler tasavvufta zikrediliyor diye güçlü hale de gelmez. Fakat burada yine de kaynak ve değer belirtilmelidir. Aksi halde bilmeyen insanlar olayları birbirine karıştırmaktadır (zan hakkında daha fazla bilgi için bkz. Akyüz, *Mantık*.).

Özetlemek gerekirse; yakın ve zan, zaten bilgi kaynağıdır. Normal zan ile de başka delil olmadığında amel edilir. Şek ve tereddüt halinde ise tercih meselesi söz konusudur. Tercih kanaate ya da maslahata göre olabilir. Tercih meselesi fıkıh usulü kitaplarında ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Şüphe ile ise tedbir amaçlı amel edilebilir. Örneğin bir felaket ihtimali olduğunda tedbiren bu bilgi ile hareket edilir. Ama kritik meselelerde zan ve şüpheye göre hareket edilemez.

Bilimlerde şüphe ve tereddüt, hipotez olarak değerlendirilir. Zan ise teori olarak dikkate alınır. Mesela big-bang bir teoridir. Yani doğrulanmamıştır. Ama dikkate alınır. Yine kâinatta insan haricinde hayat olduğu bir şüphedir. Bu şüphe dikkate alınarak araştırmalar yapılır.

Dini ilimlerden örnek vermek gerekirse; suyun temiz olup olmadığını bilmediğimizde, aksi delil yoksa temiz olduğu esas alınır. Yine mesela bir yiyeceğin içinde haram bir şey olduğunda şüphe edilirse; zan ise dikkate alınır, şek ise tercihe bağlıdır. Fakat burada şüphe ile amel edilemez. Ama şüphe, uzman kişiler tarafından araştırılmalı ve teyit edilmelidir.

22. Tümdengelim (kıyas)

Eğer genel bir kaide varsa, burada tümdengelim yöntemi uygulanır. Örneğin bütün atomların hareket etmesi, enerjinin kaybolmaması, insanın canlı olması, içkinin ve faizin haram kılınması gibi. Buradaki tümel öncül; kabulle, akılla veya bilimle (tümevarımla) elde edilmiş olabilir.

<i>Kabule dayalı tümel öncüller</i>	Atomlar hareket eder, Canlılar bilinçlidir.
<i>Bilimsel (tümevarımla elde edilen) tümel öncüller</i>	Su yüz derecede kaynar.
<i>Dini tümel öncüller</i>	Bütün sarhoşluk veren şeyler içkidir, Bütün içkiler haramdır, Temiz olan helaldir.
<i>Akli tümel öncüller</i>	Büyük, küçükten büyüktür, Bir şeye eşit olan iki farklı şey birbirine eşittir.

Tümdengelimde daha alt bir şey (fer), daha üst bir kaide (asıl) ile ilişkilendirilerek sonuç elde edilmeye çalışılır.

Genel kaide / bilinen	Alt/özel durum / bilinmeyen	Sonuç
Bütün içkiler haramdır	X içkidir	X haramdır
Bütün namazlar ibadettir	Şükür namazı, namazdır	Şükür namazı ibadettir
Bütün namazlarda rüku ve secde vardır	Sünnet namazlar da namazdır	Sünnet namazlarda da rüku ve secde vardır

NOT 1: Tümdengelimin kullanım alanı sınırlıdır. Zira genel kaide, sadece her bilimin temel alanlarında bulunur.

NOT 2: Tümdengelimde genel kaidenin alt meselelere uygulanması için “illet” şarttır. İletsiz tümdengelim olmaz. Ayrıca illet, her zaman ve bütün yönlerden alt durumlarda bulunmalıdır.

23. Tümevarım (istikra, gözlem ve deney, anket ve veri toplama)

Eğer genel kaide yoksa burada genelleme yapılarak genel bir kaideye ulaşılmaya çalışılır. Bunun nedeni bilimin, tümel ve zorunlu olan olmasıdır. Tümel olmak, zorunlu olmaya bir adımdır. Bu yüzden de tümel bir kaide araştırılır. Tümevarımda orta terim veya başka sebepler vasıtasıyla tekil olaylar veya bireyler birbirine bağlanarak genel bir kaide elde edilmeye çalışılır. Eğer bütün durumlar ve bireyler denenmişse buna tam istikra veya tecrübe (deney) adı verilir. Bütün durumlar denenmemişse nakıs (eksik) istikra deriz. Aslında eksik istikra bir nevi gözlemdir (bkz. Akbay, *Bir Akıl Yürütme Metodu Olarak Aristoteles'te Tümevarım*, 12vd.).

<i>Tam istikra</i>	Bütün içkiler bütün durumlarda herkesi sarhoş eder.
<i>Nakıs istikra</i>	Aspirin, bazı durumlarda bazı kimselere iyi gelir.

Tümevarımda bir neden veya illet bulunmaya çalışılır. Onu analogiden ayıran budur.

Olaylar	Sonuç	Neden
<ul style="list-style-type: none"> • Sigara israftır, • Sigara sağlığa zararlıdır, • Sigara bağımlılık yapar. 	Sigara haram ya da mekruhtur.	Sigara kötü bir şeydir.
<ul style="list-style-type: none"> • İçki kötüdür, • Faiz kötüdür. 	Bütün kötü şeyler haramdır.	İçki haramdır, Faiz haramdır.

NOT 1: Her zaman tam istikra mümkün olmadığı için bilimlerde mesela fıkıhta da eksik istikra yani zan, yöntem olarak kullanılmaktadır.

NOT 2: Gözlem, olağan durumları izlemektir. Deney ise gözlemin sınırlı kaldığı veya imkânsız olduğu durumlarda olayı kendi imkânlarıyla oluşturmaya ve gözlemlemeye çalışmaktır

NOT 3: Gözlemin deneye göre avantajı, olayların tabii olmasıdır. Bu anlamda deneyde tüm şartlar dikkate alınmamış olabilir. Örneğin su, tabiatla tüm şartlardan etkilenerek bulunur. Suyu steril bir ortama aldığımızda tüm şartları gözlemleyemeyebiliriz.

Deneyin gözleme göre avantajı ise daha fazla şartın ve durumun izlenebilmesidir. Zira tabii olaylar her zaman gözlemimizde olmaz. Ayrıca bazı olaylar nadiren gerçekleşebilir.

NOT 4: Gerek deney gerekse gözlem değerlidir. Ama burada tüm şartların dikkate alınmadığını yani deney ve gözlemin mutlak olmadığını; zamanla bilgiye göre değişeceğini bilmektir.

NOT 5: Anketlerin seçici olduğunu ve temsili gözlemlerden oluştuğunu unutmamalıyız. Yani anket gibi istatistik yöntemlerde doğruluk; şartlı ve oranlıdır. Veya bir başka ifade ile aralıktır. Bunlar tahminde bulunak, hipotez ve teori geliştirmek açısından değerlidir. Fakat bunların mutlak olmadığını, başka veri kaynakları ile de desteklenmesi gerektiğini unutmamak gerekiyor.

24. Analoji (temsil veya misal)

Genel bir kaide yoksa ve genel de bir kaideye ulaşılırsa yani bir başka ifade ile bir illet ve gerçek anlamda orta terim bulunamamışsa benzetme ve çağırışım yöntemi yani temsil kullanılır.

Birinci olay	İkinci olay	Bağlantı / benzerlik / çağırışım
Elma kırmızıdır, Elma tatlıdır.	Şeker kırmızıdır, Şeker tatlıdır.	Kırmızılar tatlıdır.
İçki içen iftira atar.	İftiranın cezası vardır.	İçkinin cezası vardır.
Kredi kartı vekaletle satış gibidir.	Vekaletle satış caizdir.	Kredi kartı caizdir.
Sigara keyif verir ve bağımlılık yapar; dolayısıyla haramdır.	Çay da keyif verir ve bağımlılık yapar.	O halde çay da haramdır.

NOT 1: Temsil, mantıkçılar tarafından bilgi yöntemi olarak kabul edilmese de fıkhıta yani hukuk ve ahlakta bir yöntem olarak kullanılmaktadır. Bir başka ifade ile temel kritik meselelerde anlam ifade etmese de tali ve diğer meselelerde kullanılabilir.

NOT 2: Temsil, teori ve hipotez geliştirme, olayları önceden tahmin etme ve tedbir alma; tümevarım ve tümdengelim destekleme gibi konularda önemlidir.

25. İnikası edille

İnikası edille, delillerin yani öncüllerin çürütülerek sonucun da çürütülmeye çalışılmasıdır. Deliller; bilgi kaynaklarından herhangi biriyle veya doğrudan çıkarımlarla veyahut da akıl yürütmeler ile çürütülebilir.

Öncül	1.sonuç	Çürütme ve yöntemi	2.sonuç
Bazı rivayetlere göre kan abdesti bozar.	Kan abdesti bozar.	Bazı rivayetlere göre kan abdesti bozmaz (haber).	Kan abdesti bozmaz.
Evrım teorisinde evrimi gerçekleştiren biri vardır, bu da Allah'tır.	Allah vardır.	Bazı evrimciler, evrimin kendi kendine gerçekleşebileceğini ispat etmişlerdir (bilim).	Allah yoktur.
Bütün insanların doktor olması teorik olarak mümkündür.	O halde bütün insanlar doktordur.	Pratik olarak bütün insanların doktor olması mümkün değildir (akıl).	O halde bütün insanlar doktor değildir.
Giritli Epimenides der ki bütün Giritliler yalancıdır.	O halde bütün Giritliler yalancıdır.	Fakat Epimenides de Giritli olduğuna göre o da yalancıdır (doğrudan çıkarım).	O halde bütün Giritliler yalancı değildir.

NOT: Bir delil çürütüldüğünde başka delil de bulunabileceği için bir delilin çürütülmesi, sonucun tamamen geçersiz (batıl) olması için yeterli değildir.

26. Hulfi kıyas

Hulf, öncüllere başka bir öncülün eklenerek sonucun çürütülmeye çalışılmasıdır.

Öncül	1.sonuç	İtiraz edenin öncülü	2.sonuç
Güneş var ise gündüzdür.	Güneş yoktur o halde gecedir.	Ay var ise gecedir.	Ay yoktur o halde gece değildir.

27. Aksü'l-kıyas ve nakz

Bazı kitaplarda; “**aksü'l-kıyas, aks, burhanı temânu', muhale irca**” gibi birçok kavram kullanılmaktadır. Aslında bunların temeli, önermeler arası ilişkiye dayanmaktadır. Konuyu şöylece özetlemek mümkündür:

- Zıtlık, siyah ve beyaz gibi iki kavram arasındaki ilişkidir. Buna dilimizde karşıtlık diyoruz. Karşıtlık, tüm ihtimalleri tüketmediği için karşıtlardan birini çürütmek, diğerini ispat etmez. Veya birini ispat etmek diğerini çürütmez. Zira sarı ve yeşil gibi ara değerler de vardır. Örneğin sıcak ve soğuk arasında ılık vardır.
- “dır” ve “değildir” ifadeleri ile yapılan işleme ise tenakuz yani çelişki diyoruz. Çelişik önermelerle ilgili durumlar, önermeler arası ilişkide verilmiş idi. Burada özetlemek gerekirse iki tümel önerme aynı anda yanlış olabilir ama aynı anda doğru olamaz. Bu yüzden öncül veya sonuçlardan birini çürütmek diğerini çürütmez. Ama birini ispat etmek diğerini çürütebilir.
- İki tikel önerme aynı anda doğru olabilir ama aynı anda yanlış olamaz. Bu yüzden böyle öncül veya sonuçlardan birisi yanlış ise diğeri kesin doğrudur. Ama ikisi de aynı anda doğru olabileceğinden birisi doğru olduğunda diğeri yanlış ya da doğru olabilir.
- Nicelik ve nitelikleri karşıt iki önerme aynı anda doğru olamayacağı için mütenakız önermelerden birisi doğru ise tenakuzu kesin yanlış, birisi yanlış ise tenakuzu kesin doğrudur.
- Ayrışık şartlı yani ihtimaliyet önermelerinde tüm şıkların tüketilmesi veya iki şıkkın aynı anda doğru olmaması gerekir. Aksi halde bu tür öncüllerden de sonuç elde edilemez.

NOT: Muhale irca ve burhanı temanu aslında aynı şeydir. Aslında iki tür kıyas ta iki karşıt önermenin aynı anda doğru olamayacağına dayanan özel bir kelami delildir.

1.öncül	2.öncül	Sonuç	Durum
Bir ayakkabı ya beyaz ya da siyahtır.	Bu ayakkabı beyaz değildir.	O halde siyahtır.	Kırmızı veya başka renkler olabilir.
Kan abdesti ya bozar ya bozmaz.	Kan abdesti bozmaz.	O halde kan abdesti bozan diyenlerin görüşü yanlıştır.	Tüm ihtimaller tüketilmişse ve iki ihtimal de aynı anda doğru değilse bu tür kıyaslar sonuç verir.
Bütün insanlar doktordur veya hiçbir insan doktor değildir.	Bir insan doktor ise hiçbir insan doktor değildir önermesi çürütülmüş olur.	O halde bütün insanlar doktordur.	İki tümel önerme aynı anda yanlış olabilir. Bu yüzden gerçek sonuç; “bazı insanlar doktordur ve bazı insanlar doktor değildir” olur.
Bazı insanlar cennete gider.	Bazı insanlar cennete gitmez.	Bazı insanlar cennete, bazı insanlar da cehenneme gider.	İki tikel önerme aynı anda doğru olabilir.
Kişi tuvalete gitmişse abdesti olmaz.	Abdesti olmayanın namazı olmaz.	O halde tuvalete gidenin abdesti olmaz.	Şeklen doğrudur. Fakat tuvalete giden kişi abdestini bozmamış olabilir.

Georgias öğrencisi ile ilk davasını kazanması durumunda para almak şartıyla anlaşmıştır. Öğrenci parayı ödememiştir, zira dava kazanmamıştır.	Georgias öğrenciye dava açar ve kazanır.	Kazandığı için parayı almaya hak kazanır. Fakat öğrenci de ilk davasını hala kazanamadığı için haklıdır ve para ödemek zorunda değildir.	İkisi de aynı anda haklı olabilir.
Bu telefon ya benimdir ya da Ahmet'indir.	Telefon Ahmet'in değilmiş.	O halde telefon benimdir.	Telefon başkasının da olabilir.

28. Sebr ve taksim

Aslında istisnai yani şartlı kıyaslardır. Bir önceki kıyas türüne benzemektedir. Burada ayrışık şartlı önermeler kullanılarak ihtimaller çürütülmeye ve diğer ihtimaller ispat edilmeye çalışılır.

Bazı kelamcılar bu tür kıyaslara **munfasıl** kıyaslar veya **tahlil** adı vermişlerdir. Bazen **mukavemet** ve **nakz** kavramları da aynı tür işlemleri ifade için kullanılmaktadır.

Bu tür kıyasların geçerliliği, istisnai kıyasın şartlarına tabidir. Yani tüm ihtimaller tüketilmeli ve zikredilen ihtimaller aynı anda doğru olmamalıdır. Aksi halde bir sonuç elde edilemez.

29. Devri kıyas ve zincirleme kıyas

Sonuçsuz kıyaslardır. Devri kıyasta tekrar aynı sonuca dönülür. Zincirleme kıyasta ise öncüller sürer gider ve bir sonuç elde edilemez.

Kâinât yaratılmıştır.	Yaratan Allah'tır.	Allah yaratıcıdır.	Yarattığı şey ise kâinâttır (devr-kısır döngü).
Aristoteles bilgisi Eflatun'dan almıştır.	Eflatun bilgisi Sokrat'tan almıştır.	Sokrat'ın bilgisi Pisagor'a dayanır.	Pisagor'un bilgisi Mısırlılara dayanır... (teselsül ilâ gayri'n-nihâye-sonsuz giden sebepler zinciri).

30. Müsadere ve zamir

“Müsadere ale'l-matlubü'l-evvel” yani sonucun ilk öncül olarak alınmasıdır. Aslında istidlal temel olarak benzeri bir işleme dayanır. Yani zihinde, sonuç zaten önceden vardır. Bunun ispatı istenir. Buna bir nevi sağlama yapma (beyan) diyebiliriz.

(gizli sonuç)	1.öncül	2.öncül	Sonuç
Allah vardır.	Alem yaratılmıştır.	O halde bir yaratıcısı vardır.	Bu da Allah'tır.

Zamir yani gizli kıyas (entimem-örtük) ise öncüllerden birinin veya birkaçının bilerek gizlendiği kıyas türüdür. Burada muhatabı yanıltma amacı vardır. Bu özelliğiyle müsadere-den ayrılır. Bazen gerçek neden de burada gizlenmiş olabilir.

Öncüller	Sonuç	Gerçek neden
Bizim de Hz. Ebubekir gibi kalbimiz olsa biz de iman ederdik, Ama biz Hz. Ebubekir değiliz.	O yüzden biz iman etmedik.	Aslında iman etmek istemiyorlar ve bunun başka nedenleri var.

NOT 1: Müsadereye sonucu neden olarak görme, zamire de neden olmayı neden olarak alma diyebiliriz.

NOT 2: Günlük hayatta bazen kalem yüzünden kavga çıkabilir örneğin. Burada aslında kalem bahanedir. Gerçek neden ise başkadır. Bilimlerde de bazen bu hata olabilir. Örneğin sigara keyif verir diye bir gerekçe ile sigaraya haram diyebiliriz. Ama aslında çay da keyif verir.

31. Şahidin gaibe delil getirilmesi

Özellikle kelimelerde kullanılır. Fizik delillerden yola çıkarak metafizik meseleler delillendirilmeye çalışılır. Fakat burada fizik ve metafiziğin tamamen aynı olmadığı yani belli yönlerden benzer olduğu unutulmamalıdır. Bu yüzden somuttan hareketle soyutu delillendirme olan bu kıyas türü, tikelenden tikele olduğu için **analoji** sayılır. Bu yüzden de bu delil **zan** ifade eder.

İnsanlar hareket eder ve bilgi sahibidir, İnsanlar canlıdır.	Melekler de bilgi ve eylem sahibidir, Şu halde onlar da canlıdır.
İnsan, ruh ve bedenden oluşur,	O halde mahşerde de insan olacağına göre haşr, ruh ve bedenle birlikte olmalıdır.

32. Tahkikü'l-menât ve tenkihu'l-menât

Menât, dayanak yani illet anlamına gelir. Tahkik ispat, tenkih ise ayıklamaktır. Tahkik, gerçek illetin bulunmasıdır. Tenkih ise asli illet olmayan ihtimallerin elenmesidir. Bir nevi sebr ve taksim de burada kullanılmaktadır. Bu işlemde illetin belirlenmesinde tümevarım veya diğer kıyas türleri de kullanılabilir.

İlletlerin tespiti (tahkik)	Asli olmayan illetlerin ayrılması (tenkîh)	Asli illet
Sigara keyif verir, Sigara bağımlılık yapar, Sigara sağlığa zararlıdır, Sigara israftır.	Sigara keyif verir, Sigara bağımlılık yapar, Sigara israftır.	Sigara sağlığa zararlıdır.
Faiz fazlalıktır, Faiz haksız kazançtır, Faiz komisyondur.	Alışverişte kar da fazlalıktır, Alışverişte de komisyon olabilir.	Faiz, haksız kazançtır.

NOT 1: Aslında bu yöntem; tümdengelim, tümevarım ve analoginin birlikte kullanılmasıdır. Şöyle ki önce iki olay arasında benzerlik kurulur. Örneğin sigara ve şarap. Burada keyif verme veya zararlı olma gibi vasıflar araştırılır. Bu kısım analogidir. Sonra tüm şartlar ve ihtimaller denenir. Bu da tümevarımdır. Nihayetinde sigaranın sarhoş etmediği bulunmuş olur. Bu kısım tenkihtir. Fakat sigaranın da sağlığa zararlı olduğu ve zararlı olanın da meşru olmadığı sonucuna ulaşılır. Bu ise tam tümevarımdır. Lakin burada sadece tümevarım kullanılmaz. Tümdengelim de kullanılır. Yani diğer külli kaidelerde dikkate alınır. Örneğin zararlı olanın meşru olmaması gibi.

NOT 2: Tenkih ve tahkik birlikte kullanılmaktadır. Tenkih'in, illetleri ayıklama; tahkikin ise illetin ferde bulunduğu ispat edilmesi olduğu da söylenebilir.

33. Literatür tarama, yorumlama ve sözlük analizleri

Dini ilimlerde kullanılan iki önemli yöntem; dil analizleri ve literatür taramasıdır. Örneğin biz “riba”nın haram

olduğunu araştırırken kelimenin sözlük anlamına bakarız. Bu da fazlalık demektir. Fakat her fazlalık haram değildir. Burada ekonomi ve diğer şartları, yine tarihi uygulamaları dikkate almak gerekir. Mesela biz ekonomiyi dikkate alırsak haksız kazancın haram olduğunu biliriz. Diğer taraftan Allah Resulünün peygamber olduğu dönemde bir ekonomik sistem vardı ve burada riba diye bir şey vardı. Bunun ne olduğunu tespit etmek, neyin yasaklandığını bilmek açısından önemlidir. Yani sözlük anlam, tek başına yeterli değildir.

Literatür de olayları değerlendirme açısından önemlidir. Aslında literatür taramayı biz rivayet olarak biliyoruz. Burada rivayet ile ilgili şartları dikkate almak gerekir.

Gerek dile dayalı yorumlarda gerekse literatür taramasında:

- Gerçeklikten kopmama,
- Tarih algısını kaybetmeme,
- Şartları ve delilleri dikkate alma,
- Ayrıntıda boğulmama,
- Araçları amaç haline getirmeme,
- Sonuçları sebep olarak almama,
- Aşırı şekilciliğe düşmeme, içeriği de dikkate alma gibi hususlara dikkat etmeliyiz.

34. Sezgi, ilham ve rüya

Sezgi, aklın, bir takım doğruları doğrudan çekip alması veya zihnin hızlı işlem yapmasıdır (bkz. Akyüz, *Aklın ilkeleri.*). Bu akli bir durumdur. Diğer taraftan genel olarak İslâm felsefesinde bilgi, Allah'ın bir lütfu olarak kabul edilir. Bu durum, bilginin ontolojik kaynağını izah etmek içindir (bkz. Akyüz, *Mantık.*). Fakat bu lütf, bilimsel bir yöntem

dahilinde bir araştırma neticesinde verilir. Yoksa yöntemsiz veya gayretsiz verilmez.

Sezgi, tecrübe ile birlikte gelişebilir ki biz buna feraset diyoruz (bkz. Baba, *Epistemik Mantık Bağlamında Sezgi Üzerine*, 207-225). Bilginin, Allah'ın bir lütfu olması ve sezgi meselesi bazen suiistimal edilmiştir. Buradan hareketle bazıları, ilham ve rüyanın da Allah'tan olduğunu ve bilgi kaynağı olduğunu ifade etmişlerdir. Rüya yorumu ile ilgili ayetler de çoğu zaman suiistimal edilmiştir (bkz. Yusuf, 4-6.; 101). Zira burada olayların yorumlanması, kişisel kabiliyet ve tecrübe ile alakalıdır. Ayrıca sözü edilen kişilerin peygamber olduğunu da unutmamak gerekir. Bir başka ifade ile ilham ve rüya; bir fikir verebilir ve zan kabilinden tedbir olarak kabul edilebilir. Yoksa bunlar, kesin bilgi kaynağı değildir (krş. Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 392vd).

35. Gelenek ve modern

Gelenek, örf ve yorumlardır. Yani esas haricinde kalan birikimdir. İslâm söz konusu olduğunda gelenek, İslâm tarihi ve İslâmî ilimlerdir. Gelenek, İslâm'ın temel değerlerini anlama ve uygulama açısından önemlidir. Ama İslâm, zaman ve mekan üstü olduğu için gelenek, İslâm'ın aslına dâhil edilemez. Zira gelenek; zaman, mekan ve şartlarla kayıtlıdır. Bu yüzden de bağlayıcı değildir; örnektir. Ve bu yüzden de değişebilir.

İnsan, moderndir yani zamanının çocuğudur. Bu yüzden bizim görevimiz, dinin temel esaslarını dikkate alarak zamanı imar etmek ve zamanın sorunlarını çözmekle mükelleftir. Buradaki ölçü şudur: **“gelenekten kopmamak ama zamandan da kopmamak yani gelenekte yaşamamak.”** Gelenekten koptuğumuzda diğer fikir ve değerlerden farkımız kalmaz. Ama güncelden koptuğumuzda İslâm, sadece bir kültür ve arkeolojik bilgi olarak kalır. Bir başka ifade ile gelenek

değerlidir ama gelenekçilik yani geleneği ideoloji haline getirmek ve kutsamak yanlıştır. Modern değerlidir ama modern de kutsanmamalı; kendi değerlerimiz üzerinden yorumlanmalıdır.

Özetle ifade etmek gerekirse; akıl-duyu, dünya-ahiret, gelenek-modern, ilke-maslahat konularında dengeli olmak; birini diğerine feda etmemek gerekiyor.

Burada gelenek-modern ilişkisini çözebilmenin yolu; dine dair değişen ve değişmeyen şeyleri ayırmaktır. Esas değişmez. Ama usul ve furu değişir. Yorumlar ve ayrıntılar değişir. İçtihat ve icma değişir. Gelenek de değişir.

Peki tüm bunlar (fıkhın zan olduğu, içtihadın değişeceği gibi hükümler) klasik dönem usul kitaplarında yer aldığına göre neden çoğumuz geleneği mutlaklaştırır ve yenilikten korkarız? Bunun bir takım sebepleri vardır:

i. Psikolojik sebep: İnsan tembel ve korkaktır. Cimridir. Belirsizliği sevmez. Bu yüzden de var olanı korumak ister. Çünkü değiştirmek, cesaret ve hayret ister. Hatta sırf bu yüzden bazı insanlar cahil kalmak ister (bkz. Maslow, *İnsan olmanın psikolojisi*). Oysa İslâm, tembelliği ve korkaklığı kötüler. Çalışmayı, cesareti ve azmi tavsiye eder (mesela bkz. Necm, 39).

ii. Psikolojik sebep: Bazı insanlar rasyonel değil duygusal hatta mitolojik karakterlidir. Bu yüzden de yeniliğe kapalıdırlar. Ön yargı ve alışkanlıkla hareket ederler. Birçok ayette, körü körüne bağlı olmak ve alışkanlıklara göre hareket etmek kötü görülmüştür. Hızır-Musa Aleyhisselam kıssasını bir de bu yönden okumak iyi olur.

iii. Psikolojik sebep: Bazı insanlar baskın karakterlidir ve her şeyi kontrol etmek isterler. Gelenek de kontrole müsaittir. İslâm dini; uyumsuzluğu ve katılığı kötüler. Mutlak güç

ve hidayet ise Allah'tandır. İnsanlara düşen tedbir ve tavsiye-
dir. Örnek olmaktır.

iv. Psikolojik sebep: Batık emek teorisi. Yani bir insan, geçmişini kolay silemez. Kendini değiştirmek demek, önceki geçmişin yanlış olduğunu kabul etmek demektir. Oysa insan hata eder. Zaman değişir. Bugün doğru olan yarın yanlış olabilir. Eksiden Newton teorisi doğru idi. Şimdi ise Einstein.

v. Sosyolojik sebep: İnsan, ünsiyet sahibidir yani etrafından etkilenir ve etrafına uymak ister. Gelenek de ortak uyum için iyi bir fırsattır. İnsan kendine yer açmak veya mevcut konumunu korumak için geleneğe bağlı kalır (grup baskısı ve sosyal uyum). Oysa ayetlerde ailemizin bile bize düşman olabileceği, sevdiğimizimizin bizi hak ve adaletten saptırabileceği ifade ediliyor (mesela bkz. Tegabün, 14).

vi. Siyasi sebep: Siyaset öncelikli olarak yönetmek ister. Yönetimin en iyi aracı da gelenekçilik ve tüm ayrıntıların belirlenmesidir. Bu yüzden tarih boyunca sultanlara; Eş'arilik, Mâturidilikten daha cazip gelmiştir. Yani kontrol için gelenek uygundur. Ayrıca geleneğe bağlı olanların eylemleri de önceden tahmin edilebilir. Yani geleneğe bağlı insanların yönetim maliyetleri azdır (daha fazla bilgi için Feyerabend'in eserlerine bakılabilir). Farklı tercihte bulunan ve düşünen insanların yönetim maliyetleri de azdır. Bu yüzden bazı eğitim sistemleri; insanları tek tipleştirmek ister. Oysa Allah, insanları farklı yaratmıştır. *Eğitimin amacı, temel değerler ve zorunlu bilgiler haricinde, bu farklılıkları tespit ederek geliştirmek olmalıdır.*

vii. Siyasi sebep: Siyaset, toplum ile çatışmak istemez. Zira otoritesini devam ettirmek ister. Bu yüzden de toplumun değerleri ile uyumlu davranır (otorite suiistimali). *Oysa siyasetin amacı maslahattır. Yani yönetmek, maslahata mebnidir.*

Yoksa sadece yönetmek için değildir (bkz. Mecelle 58. kaide).
(daha fazla sebep için bir sonraki bölüme bakınız).

36. Tahkik, eleştiri ve denge

İnsan bir takım sabit bilgiler olmadan hayatını devam ettiremez. Bu yüzden kabullerimiz ve kesin olduğuna düşündüğümüz bilgilerimiz vardır. Ayrıca hayatımızı kolaylaştırmak için alışkanlıklarımız bulunur. Burada dikkat etmek gereken, bilgileri el verdiğince gözden geçirmektir. Bazen bazı bildiklerimizi kontrol etmeliyiz. Tabi ki temel ilkeler, sürekli değişen şeyler değildir. Ama bunun dışında kalan bilgilerimiz gelişip değişebilir. Bazen de doğru bilgiler, süreç içinde yanlış bilgilere dönüşebilir. Alışkanlıklar ise zaten sürekli gözden geçirilmelidir. Zira insan zihni, bilgileri ve hafızaları tadil eder, yorumlar. Ayrıca eski bilgiler, bazen yeni şeyler öğrenmemize engel olur. Bu yüzden eleştirme ve farklı düşünme önemlidir. Fakat delil bulduktan sonra da bu bilgiye göre davranmak gerekir. Eleştiri, doğru bilgiyi bulmaya yönelikse makbuldür. Yoksa sadece eleştiri olsun diye araştırmak değersizdir. Ayrıca delile ulaştıktan sonra hala şüphe etmek de yanlıştır. Burada bir denge gütmek gerekiyor.

Özetlemek gerekirse:

- Eleştirme, değersizleştirme değil daha iyisini aramaktır.
- İndirgemecilik ve tek kaynakla yetinmek, insanı yanıltabilir.
- Her insan ve her yöntem, aynı meseleye başka bir açıdan bakabilir. Burada bütüncül bakmak ve her yöntemi kendi yerinde kullanmak daha değerlidir. Belli bir yönetime odaklanmak, yöntemin araç olduğunu unutmak olur. Yöntem bir araçtır. Amaç, doğru bilgidir. Hatta amaç, sorun çözmektir, fayda vermektir. Sadece

belli yöntemi mutlaklaştırmak, yöntemi amaç haline getirmektir.

- Her türlü aşırılıktan uzak durmak gerekir. Aşırı eleştiri de insanı aynı şeyleri tersten üretmeye sebep olur. Bu yüzden meselelere çok farklı açıdan bakmak gerekir. Bazen de insanın kendi içine dönmesi gerekir. Zira kendinden ve gerçeklikten uzak bilgi, faydasız hale gelir. Zamanla da unutulur gider. **Tarihte büyük dediğimiz insanlar, büyük sorun çözmüş insanlardır.** Bu insanların, kendileri ile veya yaşadığı dönemle sorunları vardır. Örneğin Fârâbî, dağılan merkezi idareyi toparlamaya çalışmış; bunun da eğitimle olacağını düşünmüştür. Bu yüzden de bir eğitim sistemi hatta müfredatı ortaya koymaya çalışmıştır. İbn Sina, felsefeyi ehlileştirilmeye ve otoriteyle uyumlu hale getirmeye gayret göstermiştir. Gazzâlî ise, bir taraftan batınilikle mücadele ederken diğer taraftan Eş'arîliği tadil etmekle uğraşmıştır. Ayrıca Gazzâlî tasavvufu ehlisünnetleştirmek için çaba sarf etmiştir.

37. Klasik dönemde doğru bilgi nedir?

Klasik dönemde doğru bilgiyi şöyle özetlemek mümkündür;

- Doğru kaynakla elde edilmiş ki bu akıl, duyu ya da haber olabilir,
- Doğru tanımlanmış,
- Doğru akıl yürütme ile ve kurallara uygun olarak elde edilmiş; yani öncelikli olarak şekil bakımından şartları taşıyan bilgidir. Yukarda da gerçek bilimsel bilginin; ilkelere ve delile dayalı, zorunlu ve tümel, sistematik olduğunu ifade etmiştik. Şu halde klasik dönemde şekil, içerikten daha değerli görünüyor. Bir başka ifade ile ilke, sonuçtan daha önce kabul edilmiştir. Fakat bu

durum içeriğın hiç dikkate alınmadığı veya geçerliliğın (ki maslahat diyoruz) göz ardı edildiğı anlamına gelmemektedir.

Modern dönemde ise her ne kadar ilke ve yöntem dikkate alınsa da aslında geçerlilik öncelenmiştir diyebiliriz. Zira özellikle fonksiyonel tanımlama ve adlandırmada, fayda ve kullanım öncelenmiştir. Fakat bu durumda modern dönemde ilkenin tamamen veya tüm teorilerde göz ardı edildiğı anlamına gelmez; veya en azından böyle bir anlama gelmemeli, denge gözetilmelidir diyebiliriz.

Burada klasik dini yöntemlerin daha çok literal ve şekli ağırlıklı olduğunu da ifade etmek gerekiyor. Bu yüzden klasik mantıkta şekil daha ağırlıklıdır. Fakat dini metinlere tamamen literal yaklaşmanın eksik olacağını yukarıda birkaç madde ile izah etmiştik. Sağlıklı olan; ilke-netice, lafız-mana, kelime-bağlam, akıl-duyu-rivayet gibi tüm hususlarda dengeli olmak, farklı bilgi kaynakları ve yöntemleri dikkate almaktır.

DİNİ DÜŞÜNCE ALANINDA YAPILAN BAZI YANLIŞLAR

1. Zaman ve mekandan kopma

Bu durumun birkaç farklı yansıması vardır. İlki, sebebi nüzulda yapılandır. Sebebi nüzul, olayları anlamak için önemlidir. Ama İslâm evrensel olduğuna göre hükümler sadece belli olaylarla sınırlandırılmamalıdır. Zira ifadelerde aslolan genelliktir. Tabi ki şartlar ve diğer şeyler sınırlandırılabilir. Ama aslolan ifadenin aksi bir delil yoksa genel olarak anlaşılmasıdır. Örneğin Yahudilerle ilgili ayetler, bizim için de birer örnektir. Mesela onların ayrıntılara ve şekil şartlarına takılması gibi. Yine imar emri, sadece Salih AS'ın kavmine değil, onun üzerinden tüm insanlığa yöneliktir (bkz. Hud, 61).

Diğer taraftan önceki bölümde de değindiğimiz gibi İslâm dini bir takım meseleleri icat etmiş değildir. İnsanlık tarihi boyunca inanç, ibadet, hukuk ve ahlak var idi. İslâm bunları sıfırdan üretmemiş, ıslah etmiştir. Bazen de aynıyla devam ettirmiştir. Bu yüzden bazı meselelerin anlaşılmasında tarihi de dikkate almak gerekiyor. Mesela örtünme gibi. Buna önceki bölümde değinmiştik. Bu yüzden İslâm dini bazı muamelat meselelerinde yine hac gibi ibadetlerde bile ayrıntı koymaz. Zira bunlar İslâm'dan önce de bilinmekteydi.

2. İnsan hatasız mıdır?

İnsan, özü itibariyle hata eder. Ama onu insan yapan hata ve zaafıdır (krş. Bakara, 30). Yani hata ediyor olması onu değersiz yapmaz. Aksine gücü yettiğinde mesuldür. İnsanların hata etmeleri ile alakalı ilk tartışma, Peygamberlerin (AS) davranışlarında ortaya çıkar. Müslümanlar bazen edeben, bazen de vahyin korunması kaygısıyla peygamberlerin (AS) hatasız olduğunu düşünürler. Usulen kendilerine ufak hatalar (zelle) atfedilse de genelde bu durum çok dikkate alınmaz. Oysa peygamberler insandır ve dinin yegane sahibi Allah'tır. Onların hata etmeleri, insan olmalarının gereğidir ve bize örnektir. İnsan acizdir ve Mevla'ya muhtaçtır. Hata eder ve O'na tevbe eder. Tüm bunlar kulluktur ve Mevla'nın arzu ettiği şeylerdir.

Peygamberlerin (AS) beşer olmaları, bizim karşımıza siyasette ve ilmi otoritede çıkar. Peygamberlerin hatasız olmaları, çoğu zaman suiistimal edilmiş ve O'nun temsilcisi olan âlimler de hatasız olarak kabul edilmiştir. Şöyle ki biz, peygamberlerin bile hata edebileceğini kabul ettiğimizde bu durumda beşeri otoritelerin hayli hayli hata edeceğini kabul etmiş oluruz ki bu da birçok otoriteyi rahatsız etmiştir.

Diğer taraftan hadis ilminde bu konuda en büyük suiistimaller yapılmaktadır. Ravinin adil olduğu kabul edilince onun rivayetleri de kabul edilmektedir. Oysa insan hata eder. Bu hata hem zihnen hem de ahlaken olabilir ((krş. Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 191). Mesela “yalan söylememe” veya “yalan üzerine ittifak etmeme” şartını ele alalım. Her insanın yalan söylemek için bir bahanesi olabilir. Ve buna yalan demez. Örneğin biri ailesini korumak için bir gerçeği gizleyebilir. Bu olayın din için yapılmadığını düşünmemek doğru olmaz. Tabi ki bu tüm rivayetleri reddetmeyi gerektirmez. Ama tedbirli davranmayı gerektirir. Mesela Buhari, hiç hata etmez ve tümüyle güvenilirdir diyemeyiz. Tedbirli davranmak gerekir.

Diğer taraftan bir tek hatasından dolayı bir insanın tüm iyiliklerini de silmemek gerekir. Zira insan zayıftır. Hata eder. Yanılabilir.

Bir başka ifade ile İmam Buhari'nin Buhari olması, hata etmeyeceği anlamına gelmez. Hata etmesi de onun değerini düşürmez. Veya tümüyle silmemizi gerektirmez. Mesela İmam Eşarî, *Makalat'*ında İmam Azam'ı "mürchie" olmakla itham etmektedir (bkz. Eşarî, *Makâlât*, 212). Zira o da insandır. O da bir tavır koyar. Bu tavır ilmi veya duygusal olabilir. Biz meseleleri değerlendirirken çoğu zaman insan unsurunu gözden kaçıırız. İdeal ve mükemmel insan tiplerine takılırız. Bu bir hayaldir ve insanları yanıltabilir. Her türlü aşırılık menedilmiş bir durumdur.

Özetlemek gerekirse Allah Teâlâ hariç kimse yanılmaz değildir. Peygamberler (AS) hata ederler ama bu hatalar, vahyin korunması ilkesi gereğince ilahi irade tarafından düzeltilir (bkz. Hz. Musa örneği, Kasas, 16). Sahabe de hata eder. Ama birbirilerini düzeltmişlerdir. Yani istişare etmişler ve birbirilerine tavsiyede bulunmuşlardır. Buna en iyi örnek Hz. Ömer dönemi uygulamalarıdır. Peygamberlerin bile hata edebildiği yerde, diğer tüm otoritelerin hata edebileceği unutulmamalıdır. Yani "falan yapmaz" demek kim için olursa olsun insana yakışan bir ifade değildir.

NOT: İnsan hata eder demek, onun bilgisine karşı temkinli olmayı ama inşafı da davranmayı gerektirir. Klasik kitaplarda bazen "en iyisini Allah bilir" ifadesi, okuyucuya, buradaki bilgilerin mutlak olmadığını; daha iyisi bulunursa onunla amel edilmesi gerektiğini hatırlatır. İnşafı olmak ise hatalarından dolayı insanları tamamen yok saymamak ya da bilgilerini değersiz görmemek için hatırdan tutulması gereken bir durumdur.

3. Ayetler birbiri ile çelişir mi veya nesh var mıdır?

Burada da yine şartlar gözden kaçırılmıştır. Çelişki ve değişme için, önermelerin çelişme şartlarını bilmek gerekir. Yani barış zamanı “**sizin dininiz size, benimki bana demekle (Kafirun, 6)**”; savaş anında “**bulduklarınız öldürün (Bakara, 191-192)**” ayetleri çelişkili değildir. Farklı zaman ve şartlardaki hükümleri ifade eder. Bakara suresindeki ayet, savaş zamanını anlatmaktadır. Savaşta ise nefsi müdafaa meşrudur. Yine içki ile alakalı farklı ayetler, çelişki değil; tedriciliği ifade olarak anlaşılırsa daha iyi olur. Zira İslâm tamamlanmış olabilir. Ama her insan için İslâm’ı kabul etmek ve uygulamak birden olmaz. Zaman ve süreç ister. Örnek vermek gerekirse; dövmeyle camiye gelen birini namazdan alıkoymak değil ıslah etmek gerekiyor (tabi dövme, haram bir hususu içeriyorsa).

4. Allah adına konuşmak veya dinde otorite olmak

Dini bir otorite var mıdır veya olmalı mıdır hususu hep tartışılmıştır. Burada kafa karışıklığından korunmak veya insanların çatışmasını (bazen de savaşmasını) önlemek için dini bir otorite ve icmanın olması gerektiği savunulmuştur. Bu ilk başta güzel görünse de zamanla suiistimal edilebilmektedir. Tabi ki biz toplum olarak ehil kimselere güvenmeliyiz (bkz. Baba, *Retorikte Ethosun Yeri*, 203-219.). Akli ve ilmi olmayan insanlara itibar etmemek esastır. Tabi ki ilim, ehliyet gerektirir. Yoksa burada sadece dil bilmek veya metin okumayı kastetmiyoruz. Olayları algılama ve yorumlama yeteneği de olmalıdır.

Ama netice itibariyle içtihat ile alakalı meseleler dikkate alındığında, bizim söylediğimiz din değildir. Din, ilahi olandır. Yani Allah’ın ve O’nun adına elçisinin beyan ettikleridir. Bizimkiler içtihatdır ve fikirdir. Biz dinin sahibi değil

müntesibiyiz. Temsilcisi de değiliz. Kimsenin de böyle bir yetkisi yoktur. “İslâm’da ruhbanlık yoktur”un ilk anlamı budur.

Öncelikli olarak din, bir araçtır. Amaç değildir. Amaç kul olmaktır. Dinin amacı da insanları mutlu etmektir. Yönetmek değildir. Yani din rehberdir. Yoksa bir kontrol ya da kişisel tatmin aracı değildir. Dini amaç olarak görmek, katılıktır ve şekilciliktir. Dini, yönetim ve kontrol aracı olarak görmek ise ya hastalıktır ya da bir menfaate dayanır.

Allah’ın farklılık istediği yerlerde farklılık olur. Deliller de olur. Duruma ve ihtiyaca göre içtihatlar faydalıdır ve uygulanır. Mutlak, genel geçer ve her şarta uygun doğruların çok az olduğunu ifade etmiştik.

Yani özetlemek gerekirse; hiç kimse, “Allah’ın kastettiği benim anladığım gibidir” deme hakkına sahip değildir. Bu bizim anladığımızdır.

NOT 1: Osmanlı döneminde ulemâ demek yasama ve yürütme demektir. Bu yüzden âlimler güçlüdür. Aslında bir başka ifade ile bunlar bürokrattır (krş. Gürsoy Akça, *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İktidar*, 94).

NOT 2: Otoriter olmakla uzmana saygı başka bir şeydir. Yani bilimde otorite olmaz (otoritenin bilgi kaynağı olarak sayıldığı yerler hariç). Ama bu durum herkesin her meselede konuşacağı veya ehil kimselere itimat edilmeyeceği anlamına gelmez. Neticede bizim ilk bilgi kaynaklarımız otoritedir ama bunları tahkik ederiz. Ayrıca uzmanı olmadığımız meselelerde de uzmanlara itimat ederiz. Ama tabi ki burada da bir takım doğruluk ve tutarlılık ölçüleri ararız.

5. Çocuk olmak ve büyümek

İnsanların olduğu gibi toplumların da dönemleri vardır. İnsanlar, önce çocuk olurlar. Çocukken somut ve duygusal

düşünürüz. Gençken ikili düşünürüz. Ama büyüklük evresine geçmek yani hikmet sahibi olmak gerekir. Hakikat, basit olsa da şartları karmaşıktır. Zamana ve şarta göre davranmak esastır. Burada da farklı açılırları dikkate almak ve dengeli olmak uygun olmaktadır.

Çocukken bize öğretilenlerin büyükken de öyle olduğunu düşünmek yanlıştır. Çocuk, çocukluk yapar. Genç de gençlik. Ama olgun olan akıllı ve hikmetli davranmalıdır. Olgun bir insanın duygusal ve diyalektik davranması doğru değildir. Bu yüzden çocukken bize öğretilenlerin, anlayışımızın öyle olduğundan dolayı olabileceğini unutmamak gerekiyor. Mesela çocuklara cenneti bahçe olarak anlatabiliriz. Ama büyüklerin cenneti sadece köyden ibaret görmeleri; Allah rızasını ve hesabı gözden kaçırmaları abestir.

Küçükken ölümden korkarız. Ama büyüdüğümüzde heptan korkmamız gerekiyor. Namaz da aynı şekildedir. Küçükler için namaz, somut bir durumdur ve şekildir. Büyükler için ise Allah'ın huzurunda olmak, huşu ve tefekkür olmalıdır. Küçükken besmele çekeriz bize yeter. Ama büyüdüğümüzde sadece sözle bir şeyleri tekrar etmemizin bizi kurtarmayacağını bilmek gerekiyor. Çocuklar bencildir mesela. Yine çocuklar kaybetmekten korkarlar. Bu yüzden de her şeyi kontrol etmek isterler. Ama tüm bunlar çocukçadır.

Örneğin; Fatih Sultan Mehmet, evliyadır ifadesi duygusal bir önermedir. Zira kendisi neticede bir sultandır. “Akıl, iyi ve kötüyü bilebilir” sözünden “o halde dine gerek yok mu?” anlamını çıkarmak, diyalektik zihniyettir. Burada rasyonel olan tutum; “Mevla, rahmeti gereği vahiy göndermiştir ama biz de aklımızla bir takım şeyleri bilmekten sorumluyuz” demektir. Tüm paradokslar diyalektik zihniyete örnek verilebilir. Mefhumu muhalifler de. Mesela “akıllı ol” demenin “bana akılsız mı demek istiyorsun?” şeklinde; “Allah adildir” demenin; “Allah’a zorunluluk mü yüklüyorsun anlamında;

“Netice her şey Allah’ın takdiridir” demenin insan iradesinin yok sayılması anlamında anlaşılması gibi.

6. Dinde her şey var mıdır?

Dinde her şey açıkça beyan edilmiştir demek, insana isimlendirme yeteneği ve yetki verilmesi ile çelişmektedir. Dinin tamamlanması iki anlama gelmektedir: İlk olarak bu dinde temel esaslara ait eksikler yoktur demektir. İkinci anlamı ise daha önce de dinin olduğu ve bunu kemale erdirildiğidir.

Ayetlerde Kur’anı Kerim’in “Mübin” veya “mufassal” olarak isimlendirilmesi de ayrıntılı olarak her meselenin ifade edildiği anlamına gelmez. Aksine temel ve gerekli şeylerin ihmal edilmediği, eksik olmadığı, lüzumlu meselelerin apaçık ifade edildiği ve kapalı ya da batını anlamlar olmadığı anlamındadır. Ki gerek beyan gerekse fasıl, kesinlik ve netlik anlamlarına gelmektedir. Yani delil ve yöntem olmadığında her ayeti her meseleye delil yapamayız. Müziğin haram olmasına “boş söz” ayetini delil getirmekle; Nusayrilerin tanrının Hazreti Ali’ye hulûl ettiğine “Allah alidir (yücedir) (bkz. Nisa, 34)” ayetini delil getirmeleri arasında usul bakımından bir fark yoktur.

7. Otorite suiistimali

Bu başlık altında da birçok mesele zikredilebilir. Biz bunlardan sadece birkaç tanesini örnek olarak vermek istiyoruz. İlk olarak önceki bölümde değindiğimiz icmanın, ümmetin icmasından belli bir azınlığın icmasına dönüşmesi örnek olarak verilebilir.

Bu hususta en çok suiistimal edilen, Efendimiz SAV’in otoritesidir. Efendimiz SAV, Allah’ın elçisidir ve ayrıca İslâm’ın örnek uygulamasıdır. Fakat çoğu zaman bu hakikat; O’nun söylemediği şeyleri de O’na atfetmek, nerede hangi şartlarda ne söylediğini dikkate almadan her söyleneni aynı derecede bilgi kabul etmek, yazılı olmayan lafız ve manaların zaman

içinde değişebileceği gerçeğini gözden kaçırmak, O'nun peygamber veya beşer vasfına özel olan şeylerle dini örnekliğini karıştırmak gibi birçok hata, incelemeyi gerektirmektedir. Örneğin Efendimiz SAV, peygamber olarak mucize göstermektedir. Buna göre biz de O'nun okuduğu duaları okuyarak bir hastayı iyileştiremeyebiliriz. Yine örneğin O'nun karpuzu sevmesi bizim için dini bir örneklik teşkil etmez.

Kitaplarda olan her şeyi kesin bilgi olarak kabul etmek de bir başka otorite suiistimaldir. Zira kitaplar, bazen tahkik edilmemiş olabilir. Yani kişilerin kendi görüşleri olabilir.

Alışkanlıklarımız ve toplumun ortak kabulleri, bizim için değerlidir. Zira insan, bir toplum içinde doğar ve buna muhtaçtır. İnsanın beden ve ruh gelişimi, diğer canlılara göre daha geç olduğu ve insanın daha kompleks olmasından dolayı bir bilgi birikimine ve alışkanlıklara ihtiyacı vardır. Ama gerek alışkanlıklar gerekse toplumun ortak kabulleri de tahkik edilmeye muhtaçtır. Öncelikli olarak toplumun ortak bilgileri zaman içinde efsane ya da hurafeye dönüşebilir. Bazen nakil süreçlerinde aksaklıklar da olabilir. Diğer taraftan bir toplumun bir zaman veya mekanda edindiği tecrübe, bir başka toplum için veya aynı toplum için başka zaman veya mekanlarda bir anlam ifade etmeyebilir.

8. Normal zamanlar ile olağanüstü zamanları karıştırmak

Olağanüstü şartlar, olağanüstü durumları gerekli kılabilir. Bu normaldir. Ama bunun geçici olduğunu unutmamak gerekiyor. Mesela Gazzâlî'nin, batınilerin sorun çıkarmasından dolayı felsefeye karşı koyduğu tavır geçicidir. İnsanlar zor zamanlarda hakikatten değil de maslahattan yana olabilirler. Bu hususun geçici olduğunu, hangi uygulamanın hangi şartta olduğunu bilmek gerekir. Mesela şiiirin Mekke'de yasaklanması ama Medine'de serbest bırakılıp teşvik edilmesi gibi.

9. Ezber ve düşünce

İnsanın alışkanlık ve ezber yeteneği ile irade sistemi zıt çalışır ve çoğu zaman birbirini baskılar. Ezberlediğimiz bir meseleyi değiştirmek zordur. Yine irade ile uyguladığımız bir hususu ezbere dönüştürmek zordur. Bu eğitim için de geçerlidir. Ezberci ve nakilci eğitime alışmış kişiler tahkike çok açık değildir. Bilgiyi bundan ibaret zanneden insanlar, yeni şeylere kapalıdırlar. Bu hususa her yeniliğin bidat olmadığı başlığında değinmiştik (daha fazla bilgi için bkz. Akyüz, *Bilginin Ontolojisi*). “*İnsan zihni, eski bildiklerine uymayan yeni şeyleri, yarım saatte unuttur.*” Yani doğrulama isteği insanı yarıltabilir. Bu yüzden “yeni şeyler”e açık olmak en güzelidir.

10. Ahlak-bilgi ilişkisi

Eflatuncu gelenekte bilgi, bazı şeylerden arınmayı gerektirmektedir. Bu birçok dinde olduğu gibi İslâm dininde de kabul görmüştür. Bunun felsefi alt yapısı, zihin berraklığı ve gereksiz meşguliyetlerin terkedilmesi ile izah edilebilir. Fakat bu da yine suiistimal edilmiş bir durumdur. Burada ilk olarak bilinmesi gereken şey, ahlakın bizim anladığımız anlamda dar bir anlamının olmayışıdır. Yani yeme içmeyi azaltma veya bir takım hazlardan uzak durma ahlak değildir. Ahlak, dengeli olmaktır. Bu yüzden her türlü aşırılık ahlaka ve dolayısıyla bilime aykırıdır. Aç bir zihin bilgi üretebilir. Ama bu bilgi sağlıklı olmayabilir. Ya da hazlardan uzak bir insan, toplum maslahatını ve mutluluğu göz ardı edebilir. Hatta mutluluğa düşman da olabilir. Bu yüzden ahlak, öncelikli olarak itidal halidir. Bilgide de tek bir yön değil çok yönlü olmak ve karma düşünmek daha uygundur.

Bu bağlamda biz, tarihte büyük işler yapmış her insanın sanki evden camiye, camiden eve gidip gelen bizim bugün anladığımız dindar tip olduğunu düşünürüz. Örneğin Efendimiz SAV, sürekli vahiy bekleyen ya da elinde tespih atl

duran biri değildir. Savaşması gerektiğinde savaşır. Ticaretini yapar. Günlük hayatını yaşar. Yani Gazzâlî, takva bir insan olduğu için ilim sahibi değildir. Aksine ilim sahibi olduğu için takvalıdır (krş. Fatır, 28). “İlim de gayretle olur (العلم بالتعلم).”

Burada çok alakalı olmasa da tarihte çığır açmış insanların nerede ise hepsinin toplum tarafından zulme maruz kaldığını hatırlatmak istiyoruz. Yani bizim büyük dediğimiz insanlar maalesef kendi zamanlarında çok zorda kalmışlardır. Örneğin Gazzâlî’ye deli denilmiştir. İmam Azam, hapsedilmiştir. Sokrates idam edilmiş; Aristoteles kaçmak zorunda kalmıştır. Tefsirin temel kaynaklarından olan Zemahşeri’nin mutezili olmakla itham edilmesi herhalde en anlamlı örnektir.

NOT: Tarihte bir şeyler üretmiş insanların çoğunun başına bir şey gelmiştir. Örneği Zemahşeri, mutezile olarak itham edilmiştir. İmam Azam hapiste, İmam Şâfi firar, İmam Malik ve Ahmet bin Hanbel ev hapsi. Bunun sebebi aşağıda da izah edileceği üzere alışkanlıkların ve kazanılmış durumların korunmaya çalışılmasıdır.

11. Kalıplaştırma ve ön yargı

İsimplendirme ve tanımlamalar, meseleleri anlamak için önemlidir ama çoğu zaman olumlu ya da olumsuz ön yargı, olayları görmemize engel olur. Mesela suizan, güzellikleri gizler. Aşırı hüsnü zan da hataları görmemizi engeller. Bu yüzden olaylara, her türlü önyargıdan uzak olarak mutedil olarak bakmak gerekir.

Tasnifler, anlamlıdır ama yanılabilir. Mesela zahiri dediğimiz kimse, batını tamamen göz ardı etmemiş olabilir. Ayrıca bu tür isimlendirme ve kalıplaştırmalar parçacıdır. Hakikatler ise çok boyutludur.

İsmlendirmelerin de her zaman gerçeği yansıtmadığını bilmek gerekir. Mesela biz mutezile (ayrılıkçı) deriz. Ama onlar kendine adalet ve tevhid ehli der. Biz kendimize Mâturidi deriz; ama birileri bize mutezile ya da mürcie der.

12. Sonucu sebep görme, hikmeti illet sanma, sebep olmayan şeyi sebep görme ve olayları tek sebebe bağlama

Bu gerek düşünce gerekse eylem alanında karşılaşılan bir yanlış türüdür. Örneğin günlük hayatta, bir bardak yüzünden kavga çıktığı söylenir. Ama aslında mesele öyle değildir. Olaylar birikmiştir ve bardak, burada olayları taşıran şeydir. Şöyle ki su bardağını doldururuz. Ama taşma bir tek damlada meydana gelir. Fakat bu tek damlanın bardağı taşırdığını söyleyemeyiz. Aslında olay, tüm önceki süreçleri de içerir. Bu yüzden olaylar aslında bir süreçtir. Kaza da süreçtir. Mesela bir şey kırılır. Ama aslında bu zamanla oluşan bir durumdur. Biz sadece kırılma anını görürüz.

Sonucu sebep olarak görme	Namaz, sağlığa sebep olur, Yoga sağlıklıdır. • Namaz kılmak yerine yoga yapılabilir.
Sebepten olmayan şeyi sebep alma	İçki keyif verir, Çay keyif verir. • Ya çay haramdır ya da içki helaldir

Burada özellikle birden fazla sebebe bağlanan bir şeyin gerçekleşmesi için tek bir sebebin yeterli olmayacağını hatırlatmak istiyoruz (Razi, *el-Mahsul*, 1/264). Mesela faizin haram olmasını ele alalım. Burada sadece fazlalığı dikkate almak yanlıştır. Zira karda da fazlalık vardır. Ama burada

haksız fazlalık vardır. Yine mesela nikâhta icap ve kabul yerli değildir. İlan esası yani hukukileşme şartı da vardır.

13. Kıyas ve istidlal farkı veya delilden hareket etmekle delil bulma arasındaki fark veya seçici gözlem

Kıyas, ilkelerden ve illetten hareketle sonuca gitmektir. Sonuçtan sebebe gitmek ise istidlaldır. İstidlal, kıyas ile aynı anlamda kullanılsa da sonuçtan sebebe gitmek çoğu zaman, yapılan işlere kılıf bulmak şeklinde tezahür edebilir. Yani bu suistimale açıktır. Ayrıca insan zihni, alışkanlıklara göre hareket eder ve bilinçdışıımız bilinci etkiler. İnsan zihni iradesiz olarak yani otomatik halde hareket ettiğinde meşrulaştırma ve en kolayını tercih etme veya yararına olanı seçme ve zararına olanı terk etme şeklinde işler. Bu yüzden kişinin kendini gözden geçirmesi, bilgilerini ve yargılarını sağlama yapması icap eder.

Örnek olarak kişi şayet makamı sevmiyorsa bunun kötü olduğuna dair birçok delil bulabilir. Veya başlangıçta müzik haram diyorsak buna dair birçok delil bulabiliriz.

Yani özetlemek gerekirse; “acaba bu ayette ne deniyor?” diye yola çıkmak araştırma ve kıyastır. Fakat kafamızda bunu kurguladıktan sonra delil aramak, seçici gözlemdir. İnsan zihni, birikimleri ile çalışır. Bu birikimlere bilgi birikimi, sahip olduğu ön yargılar, beklentiler ve korkular gibi şeyler dahildir. Mesela biz örtünme ile alakalı olarak bir bilgi birikimi ve değer algısı içinde büyürüz. Bu yüzden de örtünme ile ilgili hükümlere bakarken bu süzgeç ile bakarız. Bu süzgeci zihnimiz çoğu zaman bizden habersiz ve izinsiz yapar. Neticede en son karar verirken de kendi değerlerimizi ve hatta diğer insanların ne diyeceğini hesaba katarak hüküm veririz. Burada yapmamız gereken şey; bilinç ve irademizi arttırmak, bilgi ve tecrübe alanımızı genişletmek, karar verme

becerisini geliştirmek, farklı düşünmeyi ve farklı bilgi kaynaklarını kullanmayı öğrenmektir.

14. Kaçınma duygusunun daha baskın olması

İnsanın temel iki yetisi şehvet ve gazaptır. Yani hayatı için gerekli olanları isteme ve tehlikeli olanlardan uzak durma. İnsanın otomatik hali bu şekilde işler. Biz her gün binlerce düşünce üretiriz. Ama bunlardan birkaçını saklarız. Bu da faydalı ve zararlı olanlardır.

Fakat bunlardan kaçınma daha baskındır. Şöyle ki bir aslan ve o aslan ağırlığınca altın görsek önce altından kaçırız. Ancak kendimizi güvende hissedince altını isteriz. Bunun düşünceye yansımaları; var olan şeyleri koruma duygusunun yeni şeyler elde etme arzusundan daha baskın olmasıdır. Alışkanlıklar kolaydır ve risksizdir. İnsan ise belirsizliği ve riski sevmez. Zira güvensizlikten ve yok olmaktan kaçır. Bu yüzden cimri ve tembel olur. Hatta korkak olabilir. Terbiye edilmiş ve iradesini kullanan insan hariç tabii.

Bu yüzden insanlar zor zamanlarda güçten yana olur; haktan yana olmaz. Kriz anlarında da var olanı korumak isterler. Bu davranışın sonucu; yeni düşünce ve davranışlara kapalı olmaktır. Oysa Mevla birçok kez, alışkanlıklarımızın yanlış olabileceğini ifade buyurmaktadır.

Bazı insanların yoldan çıkma veya kaybetme duygusu ile yeni dini fikirlere veya sorulara karşı çıkmasının sebebi budur. Oysa biz hak dine inanıyoruz. Eğer en ufak sallantıda bu inancımız kaybolacaksa gerçek anlamda iman etmiyoruz demektir. Diğer taraftan insan hesap verecektir. Bu yüzden de sorma hakkı vardır. Aksi halde her duyduğuna inanmak inanç değildir.

Beterin beteri vardır korkusu ile mevcut hale razı olmak şükür olmadığı gibi kötü hale tahammül etmek veya herkesi

Râzî etmeye çalışmak sabır veya iyi hal değildir. Kötü hale tahammül etmek, tembellik ve korkaklıktır. Herkesi Râzî etmeye çalışmak ise ilkesiz olmak; adamına göre davranmak demektir. Buna konfor alanının dışına çıkmama da denilebilir.

Olumsuz tecrübe de yine bu hususa dahildir. Yani biz yaptık ama kötü oldu gibi. Burada daha sonraki denemelerin önü kapatılır. Tabi ki aynı şeyleri yapmaktan aynı sonuçlar çıkar. Fakat farklı kişiler, farklı yöntemlerle farklı şeyler elde edebilirler.

NOT: Her şeyi kontrol etmeye çalışmak veya her şeyin bozulacağı korkusuna kapılmak, aşırı bir hal alırsa, günümüzde bir hastalık olarak teşhis edilmektedir. Bu yüzden insan, haddini ve yerini bilmelidir. Biz insanların ve dinin sahibi değiliz; kuluz. Dini otorite değil tavsiye makamıyız. Dindar olmakla bir tek biz mükellef değiliz. Tabi ki dini konuda bilgi üretme görevinde olanlar, diğer insanlara göre daha fazla sorumluluk sahibidir. Ama biz ruhban değiliz. Beşeriz.

15. Batık emek teorisi

Alışkanlıkları devam ettirmenin, önceki bölümde zikredilen sebepler haricinde bir başka nedeni de; geçmişteki emeklerin heba edilmek istenmemesidir. Bir kişi, seneler boyunca herhangi bir işe odaklanabilir veya uzun yıllar bir inanca sahip olabilir. Sonra bu işi değiştirmek, bunca yıl boşuna çalıştığı hissini uyandıracığından insan, karar vermekte zorlanır. Aynı şekilde sahip olduğu inancın eksik ya da yanlış olduğunu kabul etmek, daha önceleri boşuna yaşadığı anlamına gelebilir. Oysa bunlar yanlıştır. Hayatta aslolan devamlılıktır. İnsan hayatta olduğu sürece güzel işler yapmaktan sorumludur. Hata ederse de bundan pişmanlık duyar ve telafi eder. Yıllarca hata etmesi, hatada ısrar etmesini gerektirmez veya yine aynı hataları yapacağı anlamına gelmez. İnsan, kudretinde olandan ve bildiğinden sorumludur. Yeni bir şey öğrendiğimizde; “bunca

yıldır boşuna yaşamışım” demek yerine “Allah bu bilgiyi nasip etti” veya “bu bilgiyi bunca yıl emeğin karşılığında elde ettim” diyerek hayata devam etmek icap eder.

16. Her şeyi bildiğini zannetmek

Hayat geniştir, bilgiler çoktur. İnsanın ise bir kapasitesi vardır. Aynı zamanda da hata edebilir ve unuttur. Bu yüzden her insan, her şeyi bilemez. Hatta bir meselede bile her şartı ve durumu bilemeyiz. Bu yüzden bilimlerde sürekli gelişme ve tahkik vardır. Her şeyi bildiğini zannetmeye klasik dönemde cehli mürekkep denir. Oysa bilgi, merakla yani bilmediğini kabulle başlar. Her şeyi bildiğini iddia eden, gerçeklere kapalıdır. Zira elindeki ile yetinen insan, tahkik ehli değil, alışkanlıklarına göre yaşayan kişidir. Her şeyi bilmeye gayret etmek de insanı yorar. Neticede insan ya her şeyi bilmek uğruna kendini heba eder ya da bunu başaramayınca bir takım sıkıntılara maruz kalır. Netice itibari ile insan, gayretten sorumludur. Fakat bu gayretin de sınırı geniştir. Yani insan kendi kapasitesini kendi bilir. Ve bu kapasiteyi kullanmakla sorumludur.

Örneğin insanın bir meseleye alışması birkaç yılını alır. Bu meselenin künhüne vakıf olması belki on yıllık bir süreçtir. Bir bilimde dalında uzmanlaşmak belki yirmi yılı alabilir. Sabırlı ve mütevazı davranarak yaşadığı günün hakkını vermek yeterlidir. Yani asıl soru “bugün ne yaptım?”dır. Yarının işleri ise yarınadır.

Bilgi ile alakalı bilinmesi gereken bir başka husus ise; bir olayın tek bir şartla veya tek bir zamanda meydana gelmeyeceği; olayların bir süreç ve birden fazla nedenle oluştuğudur. Bu yüzden klasik kitaplarda “Allah en iyisini bilir” ifadesi yer alır. Bu ifadenin anlamı, bilginin teyit edilmesi ve geliştirilmesidir. Yoksa bizim bir şey bilmemiz gerekmez veya biz bilemeyiz demek değildir.

17. Mutlaklaştırma

Bunun da farklı tezahürleri vardır. İlki, zannı ve teorileri mutlaklaştırmaktır. Örneğin big-bang bir bilgi değil teoridir. Bu teori ile bazı faydalar elde edilir. Fakat bu bilgi mutlak değildir. Mesela bir fosilin 2 milyon yaşında olması, yaklaşık bir bilgidir. Mesela bir sene sonra bu fosil “2.000.001” yaşında diyemeyiz.

Bir başka mutlaklaştırma, sözlük anlamın tek anlam olarak alınmasıdır. Mesela sözlükte salat, dua anlamına gelir ama din, bu kelimeye yeni bir anlam vermiştir.

Başlangıç bilgilerini mutlaklaştırma da yine bir başka hatadır. Mesela zekât kırkta birdir. Ama bu daha fazla verilemeyeceği ya da alınamayacağı anlamına gelmez. Veya iyilik sadece Kuranı Kerim veya Sünneti Resul’de sayılan şeylerden ibaret değildir. Sünnette sayılan iyilikler birer örnektir. Örneğin telefonla hayırlı işler yapıyorsak telefon da bizim için güzel bir alet olarak hayra vesile olan bir şey haline gelir.

Örneklerin örnek olduğunu unutmak da bir başka yanlış türüdür. Oysa aslolan ilkedir. Bazen örnek vermek zorunda kalırız. Örnek yanlış olabilir veya başka bir ilke ile alakalı olabilir. Burada ilkeye ve örneğin ilke ile ilişkisine bakmak gerekir.

NOT: İnsan bilgisi mutlak değildir. Mutlak olan Mevla’nın bilgisidir. Biz ise O’nun bilgisini kuşatamayız. Ama hakikati ararız ve peşinden gideriz. O yüzden de bizim bilgimiz gelişir ve değişir (Türcan, Hadis ilminin oluşumunda kelami düşüncenin etkisi).

18. Tekrarlayan şeylerin doğru kabul edilmesi

Bu özellikle otoriteye dayalı bilgiler için geçerlidir. İcma ve haberde bunun bazı kısımlarına değinmiştik. Mesela başlangıçta bir raviden gelen ama sonrasında çok kişi tarafından paylaşılan haberler, vahittir; mütevatir olmaz. Çok

paylaşılan veya kabul gören bilgi de yine kesin doğru değildir. Bazı bilgiler de galatı meşhur olabilir. Burada delile ve farklı kaynaklarla bu bilginin teyidine gayret göstermek daha doğrudur.

Ayrıca aynı şeyleri tekrar etmek de bilgi değildir. Tabi ki bazı bilgiler değişmez. Ama tekrar eden şeyleri bilgi olarak kabul etmek, otoriteye dayalı bilgidir. Bunun da sınırları ve şartları vardır. Geleneği bilerek onu geliştirmek, aynı şeyleri tekrar tekrar üretip aynı şeyleri yeniden keşfetmek vakit israfıdır. İsrâf ise helal değildir.

19. Nedensellik deizme götürür mü?

Her şeyi yaratan Allah'tır. Ama sebeplerle veya süreç içinde yaratır. Bu yüzden bazen, sebepleri görmek, gerçek faili görmeye engel olarak kabul edilmiştir. Fakat bu yanlıştır. Aksine nedensellik olmazsa keyfilik veya rastlantı olur. Oysa Mevla, adildir ve hikmet sahibidir. Bu sayede biz, bilimleri icat ederiz. Sabiteler ve nedenler olmasa, bilimler olmaz. Nedenler olmasa, Mevla'nın olayları keyif ve hikmetsiz yarattığı sonucu çıkar. Ki adil ve hikmetli olduğunu kendisi ifade buyurmuştur (bkz. Yalçıntaş, *İbn Sînâ'nın Tanrı Anlayışı*, 108vd.).

20. Sofizm

Varlık bilgisi, kabuldür ama bunu da kabul etmesek nihilizm olur. Akıl yanılır ve hata eder ama bilgisi bu şartlarla değerlidir. Duygular hata eder ve insana hata ettirir ama bizi insan yapan şeylerden birisi de duygularımızdır. Duyularımız hata edebilir ama bizim en temel bilgi kaynağımızdır.

21. Seçilmişlik

Bu da mutlaklaştırma ile alakalı bir durumdur. Mesela tarihi sadece sultanların ya da öncü şahsiyetlerin tarihi

zannetmek. Veya başarılı insanların hep başarılı olduğunu zannetmek. Veya öncü insanların sadece kitaplarda yazılanlardan ibaret olduğunu düşünmek.

Bunun temel İslâm bilimlerindeki yansıması, Allah Resulünün sadece vahiy bekleyen bir karakter olarak algılanması ve tüm eylemlerinin vahiy olduğunun zannedilmesidir. Oysa Efendimiz SAV, aynı zamanda bir beşerdir. Diğer taraftan bir yönetici ve askerdir. Uyur ve dinlenir. Sadece aç kalmaz; bazen de yer. Sadece uykusuz kalmaz; bazen de uyur (bkz. Önal, *Hz. Peygamber'in kişisel bakımı*, 50vd.; 74vd.; Önal, *Hz. Peygamber'in Hayatında Uyku*, 136-137.).

22. Köle olmamak için

İnsanın, Allah haricinde herhangi bir şeye köle olmamayı başarması zor bir şeydir. Bazen arzularımıza, bazen de çevremize köle oluruz. Bazen de bir otoriteye. Bir başka ifade ile düşünmenin kötü olduğunu ifade etmek, insanları kontrol etme arzusundan veya kişinin belirsizliği sevmemesinden kaynaklanır. Satranç oynamanın haram olduğunu söylemek de aynı kaygılara dayanmaktadır ki burada zikredilen birkaç madde, bu korku ile alakalıdır.

Bazılarımız da akli mutlaklaştırıp bir put haline getirebilir. Herhangi bir otoriteye köle olmamanın yolu; araştırmak, düşünmek ve iradeyi güçlendirmektir. Akla köle olmamanın yolu ise, aklın sınırlarını bilmek, diğer bilgi kaynaklarını ve vahiy dikkate almak ve eleştirmekle mümkündür.

23. Estetik düşünceden yoksun olmak

Din, sadece bir zorunluluk ve zorlama değildir. Aslında din, hayata sonradan ilave edilen ekstra bir şey değildir. Bizatihi normaldir ve hayatın bir parçasıdır. Bu yüzden de din; sadece zorunlu emirlerden ve kurallardan ibaret değildir. Dinin güzellik, ahlak, sanat ve estetik tarafı da vardır. Diğer

taraftan din, arkeolojik bir bilgi ve tarihten ibaret değildir. Bizatihi hayatın ve olayların içindedir yani günceldir. Bir başka ifade ile müziğin haram olduğunu iddia etmek (ki kötü sözün haram olması için müziğe ihtiyaç yoktur yani kötü söz, ritimsiz söylendiğinde de kötüdür) aşırı takvadan değil estetik duygudan yoksun olmakla alakalıdır. Kılık kıyafet, sakal ve mezarların güzel yapılması gibi birçok şeyin bidat olarak görülmesinin arkasında yatan bir sebep de duygusal zekâdan yoksun olmaktır. Bunun daha aşırısı; paranın ve dünyanın kötü olması, güzelliğin ve süslenmenin nahoş bir iş görülmesi; hatta takvanın evlenmemekte görünmesi gibi birçok meselede tezahür etmektedir.

24. Telafi psikolojisi

Telafi; psikolojide, zararına olan veya emek gerektiren yahut belirsiz meselelerden uzaklaşarak kolay olanı veya yararına olanı tercih etmektir. Örneğin kişi, fakir ise, zenginliğin kötü olduğunu savunabilir. Veya ticaretinde kendi çıkarlarına göre davranan kişi, dindarlığına vurgu yapmak için ibadetini öne çıkarabilir veya ibadeti abartabilir. Burada aslolan yerinde ve ölçülü davranmaktır. Kalem suresinde “**çok yemin edene itibar etme**” (Kalem suresi, 10) ifadesi, telafi psikolojisinin ne denli riskli olduğunu ifade etmeye örnek verilebilir. Yani bazı insanlar Allah’ın adını anmayı bir takım sahtekarlıklarını gizlemek için kullanabilirler.

NOT: İnsanın; nankör, cahil, bencil, aciz, korkak ve tembel yönü vardır. Alışkanlıkları sürdürme veya telafi psikolojisi gibi kolay yolu seçme gibi davranışların arkasında bu kaygı ve korkular vardır. İnsan kolay olanı tercih eder ve acelecidir.

25. Bazı tanım yanlışları

Kaynağı	Yanlış	Doğru
<i>Selbi tanım</i>	İnsan, taş olmayandır.	İnsan, düşünen canlıdır.
<i>Sözlük anlamı tanım olarak alma</i>	Salat, duadır.	Salat, rükunları olan özel bir ibadettir.
<i>Eşsesli kelime kullanma</i>	Oruç, tutmaktır.	Oruç, yemekten ve içmekten uzak durmak şeklindeki ibadettir.
<i>Mecaz kullanma</i>	İnsan, aslandır.	İnsan, düşünen canlıdır.
<i>Tanımın uzun olması</i>	Yabancı, ülke dışından gelen, ülkemiz vatandaşı olmayan, dilimizi ve örfümüzü bilmeyen kimsedir.	Yabancı, Türk vatandaşı olmayan kimsedir.
<i>Bir şeyin eş anlamlı ya da yine aynı kavramla tanımlanması</i>	El, yabancıdır.	El, tanışıklığımız olmayan kimsedir.
<i>Fasıl, illet ya da rüknü içermemesi</i>	İçki keyif veren içecektir.	İçki sarhoşluk veren içecektir.
<i>Fasıl, illet ya da rüknü içermemesi</i>	Namaz, ibadettir.	Namaz, rükunları olan özel bir ibadettir.
<i>Tanımlanamayan şeyleri tanımlamaya çalışmak</i>	Varlık, var olmaktır.	Varlık tanımlanamaz, bedidir, betimi yapılabilir, zira kabuldür.
<i>Bir şeyi daha kapalı bir şeyle tanımlamaya çalışmak</i>	Vekil, halifedir.	Vekil, aslın yerine yetkilendirilendir.

<i>Tanınım döndürülememesi</i>	İçki, haramdır. (her haram içki değildir).	İçki, sarhoşluk verendir. Sarhoşluk veren içkidir.
<i>Bilimler ya da örfler arasındaki farkı dikkate almama</i>	Tanrıya inanıyor.	Allah'a inanıyor (zira Allah, belli isimleri ve sıfatları olan İslâm'a mahsus bir ilahtır).
<i>Bilimler ya da örfler arasındaki farkı dikkate almama</i>	Materyalistler hümanisttir bu yüzden insancıldır.	İnsan, kuldur (diğer canlılardan farklı ve özeldir, halifedir).

26. Bazı önerme yanlışları

Kaynağı	Sebebi	Örnek
Duyu	Gözlem yanlış	Normalde zehirli olan bir şeyin bir kimseyi zehirlememesi
Akl	Çıkarım yanlış	Örneğin içki üzümden ise sirke ile aynıdır gibi
Akl	Yorum veya genelleme yanlış	Herkes bordo rengi sever
Maslahat	Makullüğün ve güncelin kaçırılması	Şafilere göre kadına tazminat olarak 2 kat elbise verilir
Rivayet ve otoriteye dayalı bilgiler	Kaynağın teyit edilememesi	Uydurma hadisler
---	Yorumdan ve uygulamadan kaynaklı yanlışlar	--

27. Bazı kıyas yanlışları

Yanlışın türü	Örnek
İçerik yanlış (manevi)	İçki keyif verir, Çay keyif verir. • Ya çay haramdır ya da içki helaldir.
İçerik yanlış	İnsan taştır, Taş cansızdır. • İnsan cansızdır.
Şekil yanlış (lafzi)	İçki üzumdendir, Sirke üzumdendir. • Ya içki helaldir ya da sirke de haramdır.
Şekil yanlış	Namaz, törendir, Cenazenin namazı törendir. • Cenazenin ardından tören yapmak yeterlidir, namaza gerek yoktur.
Şekil yanlış	İnsan canlıdır, At canlıdır. • İnsan attır.
Şekil yanlış	At yarışı sünnettir, Ganyan at yarışıdır. • Ganyan sünnettir.
Sebep olmayan şeyi sebep alma	İçki keyif verir, Çay keyif verir. • Ya çay haramdır ya da içki helaldir
Sonucu sebep olarak görme	Namaz, sağlığa sebep olur, Yoga sağlıklıdır. • Namaz kılmak yerine yoga yapılabilir.
Soyut-somut farkını dikkate almama (şahidi gayba delil gösterme)	Tanrıyı bilirim, Ateşi bilirim, Ateşi gözlemleyebilir ve başkasına gösterebilirim, Tanrıyı gözlemleyemem ve başkasına gösteremem. • O halde Tanrı yoktur.

Müsadere (ispatlanmamış birşeyi ispatlanmış kabul etme)	<p>İnsan sorumlu değildir, Sorumlu olmayana emir ve yasak konulamaz.</p> <ul style="list-style-type: none"> • O halde insan emir ve yasaklardan sorumlu değildir.
Döndürme yanlışları (aks ve fark yöntemi)	<ul style="list-style-type: none"> • Bütün insanlar canlıdır, • Bütün canlılar insandır. • İnsandan başka canlı yoktur ya da diğer canlılar da insandır
Zıtlık ve karşıtlıklara dayalı yanlışlar (nakz yöntemi)	<p>Bir şey ya beyaz ya siyahtır, Bu şey siyah değildir</p> <ul style="list-style-type: none"> • O halde bu şey kesin beyazdır (hâlbuki sarı vs.g gibi başka renkler de vardır)
Zıtlık ve karşıtlıklara dayalı yanlışlar	<p>Bütün insanlar doktordur, Hiçbir insan doktor değildir. Hâlbuki hiçbir insan doktor değildir önermesi yanlıştır zira bazı insanlar doktordur.</p> <ul style="list-style-type: none"> • O halde bütün insanlar doktordur (hâlbuki niteliği farklı iki tümel önerme aynı anda yanlış olabilir).
Analojiyi kıyas alma	<p>Senin sesin kötü, Onun da sesi kötü.</p> <ul style="list-style-type: none"> • O halde onun sesi sana benziyor.
Tümevarımı kesin kabul etme	<p>Aspirin herkese iyi geliyor, O halde aspirin her şartta herkese ve her hastalığa iyi gelir.</p>
Delilin çürütülmesi ile sonucun çürütülmesi	<p>Sudur teorisi yaratılışı ispat etmiştir, Sudur teorisi artık güncel değildir.</p> <ul style="list-style-type: none"> • O halde yaratılış çürütülmüştür. (delil çürütülebilir ama sonuç için başka deliller de bulunabilir).

28. Bazı paradokslar

Paradoks	Durum	Sonuç 1	Sonuç 2
Ben yalancıyım	Doğru ise	Yalancı	<i>Yalancı değil</i> Zira yalancı olduğu için yalancıyım sözü de yanlış olur.
Ben yalancıyım	Yanlış ise	Yalancı değil	<i>Yalancı</i> Zira zaten yanlış olduğu için yine yalancı olur.
İddia	Durum/ilk sonuç		Çözüm/sonuç
Yalancıyım	Doğru ise yalancıyım		Yalancıyım sözü de yalancı olduğum için yalancıyım.
Yalancıyım	Yanlış ise yalancı değilim		Yalancı olmadığım halde yalancıyım dediğim için zaten yalancıyım.
--	--		<i>Yalancıyım</i>

Paradoks	Durum	Sonuç 1	Sonuç 2
Giritli Epimenides der ki bütün Giritliler yalancıdır	Doğru ise	O da Giritli olduğu için o da yalancıdır	<i>Giritliler yalancı değildir</i>
Giritli Epimenides der ki bütün Giritliler yalancıdır	Yanlış ise	Giritliler yalancı değildir	<i>Giritliler yalancı değildir</i>

İddia	Durum/ilk sonuç	Çözüm/sonuç
Giritli Epimenides der ki bütün Giritliler yalancıdır	Doğru ise Epimenides yalancıdır	Giritliler yalancı değildir ama Epimenides yalancıdır.
Giritli Epimenides der ki bütün Giritliler yalancıdır	Yanlış ise Giritliler yalancı değildir ama Epimenides yalancıdır	Giritliler yalancı değildir ama Epimenides yalancıdır.
--	--	<i>Giritliler yalancı değildir</i>
--	--	<i>Epimenides yalancıdır</i>
--	--	<i>Epimenides de Giritlidir</i>
--	--	<i>O halde bazı Giritliler yalancıdır Bazı Giritliler yalancı değildir</i>

Paradoks	Durum	Sonuç 1	Sonuç 2
Öğrenci, Georgias'a der ki " <i>bana ders ver ama param yok. İlk davamı kazanınca parayı öderim</i> "	Georgias dava açar, davayı kazanır	Öğrenci davayı kazanmadığı için Georgias parasını alır	Ama öğrenci ilk davasını kazanmadığı için Georgias para alamaz.
Öğrenci, Georgias'a der ki " <i>bana ders ver ama param yok. İlk davamı kazanınca parayı öderim</i> "	Georgias dava açar, davayı kazanamaz	Davayı öğrenci kazandığı için Georgias para alamaz	Öğrenci ilk davasını kazandığı için Georgias parasını alır.

Paradoks	Durum	Sonuç 1	Sonuç 2
Padişah vezire der ki; “ <i>son sözünü söyle;</i> <i>Doğru çıkarsa seni asacağım</i> <i>Yanlış çıkarsa boynunu vurduracağım</i> ”	Vezir der ki: “ <i>beni keserek öldüreceksiniz</i> ”	Padişah vezirin boynunu vurdurursa; Dediği doğru çıktığı için asması gerekir. Ama asarsa dediği yanlış çıkacağı için boynunu vurdurması gerekir.	Padişah veziri astırrsa; Dediği yanlış çıkacağı için boynunu vurdurması gerekir, Boynunu vurdurduğunda ise dediği doğru çıkacağı için astırması gerekir.

Paradoks	Durum	Sonuç	Çözüm
Yolun önce yarısı, Sonra yarısının yarısı, Sonda daha da yarısı gidilir	Bir şey sürekli ikiye bölündüğünde sonsuz olarak bölünebilir.	Böylece asla sonuç sıfır olmaz yani yol tüketilemez.	Fakat bölünme atomlarda veya atom altı parçalarda son bulur. Yani fiilen sonsuzluk mümkün olsa da teorik olarak sonsuzluk mümkün değildir. Bir başka ifade ile kâinâttaki her şeyin bir sonu/sınırı vardır.

İddia 1	İddia 2	Çözüm
Kötülüğün kaynağı tanrı ise tanrı kötüdür.	Kötülüğün kaynağı tanrı değilse tanrı acizdir.	Allah, zaman ve mekana tabi olmadığı ve mutlak olduğu için münezzehtir. Ve bu iddia cedelci bir iddiadır.
Allah kendinden büyük taş yaratamazsa acizdir.	Allah kendinden büyük taş yaratırsa en büyük olamaz.	Bu iddia da lafzi ve cedelidir.
Kul kendi fiilinin faili ise bu Allah'ın iradesine mugayir olur.	Kul kendi fiilinin faili değilse, fiillerinden sorumlu tutulamaz.	Cedelci yaklaşım. Oysa aslolan dengedir. Yani korku ve ümit arasında olmak veya madde ve mana arasında olmak.

SONUÇ

1. İnsanca bir bilime olan ihtiyaç

Aslında burada “Müslümanca bir bilime olan ihtiyaç” başlığını kullanmak istedik ama din ve özellikle İslâm suiistimal edildiği ve herkesçe farklı anlaşıldığı için; tasavvuftaki “insânı kâmil” ibaresinden de hareketle “insanca” ifadesini tercih ettik. İlk bölümde Müslüman olmanın ne demek olduğuna dair bir takım ilkeleri Ziyaüddin Serdar’dan da istifade ederek yazmaya çalışmıştık. Daha fazla ayrıntı için hocanın *İslâm ve Bilim* diye derlenen çalışmasına bakılabilir. Kendisinin *İslâm Medeniyetinin Geleceği* adlı çalışması da bu bağlamda okumaya değerdir. İnsanca bilim derken;

- Sadece para-kâr-menfaat amacı gütmeyen,
- Sömürmeyen yani fakirleştirmeyen,
- Savaştırmayan ve kaostan beslenmeyen, ıslah ve imar eden, ifsat etmeyen,
- Özgürlükleri kısıtlamayan ama düzeni ve maslahatı gözeten,
- Birey-toplum, ruh-beden, dünya-ahiret, akıl-duyu, felsefe-bilim, ilke-maslahat gibi dengeleri gözeten,
- Cahillikten beslenmeyen bilakis ilmi-bilimi teşvik eden, bilgiyi tekelleştirmeyen,
- Farklılıkları gözeten ama çatıştırmayan, bölmeyen, parçalamayan, kavga etmeyen,

- İnsanları tek tipleştirmeyen, kişisel ve bölgeler farklılıklara değer veren, bireyleri geliştiren,
- Savunmacı veya sadece tepkisel değil kendi davası ve iddiaları olan,
- Problem çözen,
- İnsanı sıradan canlı olarak algılamayan, hatta sıradan canlıları ve kâinâtı da kendi sorumluluğunda gören,
- Tabiatla savaşmayan, barışık, sünnetullahı ve fitratı bozmayan,
- Güvensizlikleri kaldıran,
- Hesap verilebilir, ilkeli, gayeli,
- Parçaları ihmal etmeyen ama bütüncül düşünen,
- Adaletli ve hatta ötesinde merhametli,
- Tüketimi değil üretimi esas alan,
- Sadece gördüğüne inanmayan, metafizik de düşünebilen,
- Sadece günü kurtarma amacıyla değil uzun vadeli hesap yapan,
- Olayları olduktan sonra değil de önceden ferasetle bilebilen,
- Sadece duygusal değil rasyonel de olan bir bilgiyi kasdediyoruz.

2. Nerden başlamalı?

İnsanın kaçınma duygusu daha baskın olduğu için önce anlık şeyleri ve olumsuzlukları görür. Bu yüzden İslâm âlemi ilk olarak başarısızlıklara, ahlaksızlık gibi pratik şeylere ve dış düşmanlara veya daha da kötüsü iç çatışmalara odaklanmıştır. Ama tüm bu tavırlar, savunmacı olup mevcudu koruma amacı gütmektedir. Oysa İslâm, gayret ve taarruz dinidir. Savunma dini değildir. Bu yüzden Efendimiz SAV, “ben kılıç

peygamberiyim” buyurarak hak ve adalet uğrunda mücadele etmeyi, cesareti, çalışmayı, üretmeyi ve ticareti emretmiştir. İslâm sadece tepki veya teselli dini de değildir. Veya sadece arınma veya inziva dini de değildir. Efendimiz SAV, kendine verilmeyen haklarını, şikâyet ederek değil, kendi gücünü kullanarak almıştır. Bu güç ise sadece askeri güçten ibaret değildir.

Bu yüzden pratik sorunların arkasında inanç sorunu vardır. İnanç sorunu ise bir metodoloji ve bilgi sorunudur. Bu yüzden insanları güzel şeyler yapmaya ve yaşamaya sevk edecek bir inanç sistemi inşa etmek gerekiyor. Bu sistemi inşa etmek, korumak ve yaymak ise ancak metotla olur. Zira doğru yöntem olmadan doğru bilgi olmaz. Yine doğru metot olmadan doğru bilgi savunulamaz; yanlışlara da karşı gelinemez.

Buraya örnek olarak Nurettin Mahmut Zengi'nin faaliyetleri gösterilebilir. Nurettin Zengi, İslâm dünyasını haçlı ve batını işgalinden kurtarmak için birlikte ve güçlü olmayı çözüm olarak görmüştür. Güçlü olmak ise güçlü siyasi, askeri ve ekonomik güçlerle olur. Tüm bunlar ise insan kaynağı ile gerçekleşir. Bu insan kaynağını oluşturmak, onları birliğe ve mücadeleye sevk etmek için Nizamiye Medresesinde yetişen kişileri tespit ederek bunları cami, medrese ve dergâhlarda görevlendirmiştir. Ta köylere kadar medrese kuramadığı yerlere kadınlar ve çocuklar için bile dergâhlar kurdurmuştur. Burada örnek olarak Abdulkadir Geylani verilebilir. Geylani, Zengiler tarafından devletin bu niyetini halka kabul ettirmek, bölücü ve yıkıcı faaliyetlerle fikri olarak mücadele etmek üzere görevlendirilmiştir.

Yine Fahrettin Râzî örneğini vermek istiyoruz. Nizamiye Medreseleri Gazzâlî tarafından kurulmuştu fakat sadece fıkıh; hatta sadece Eş'arî fikhını işliyordu. Razi, bu eğitimi yetersiz görerek dil, mantık ve matematik (hatta musiki, astronomi/astroloji ve reml dahil) bilimleri de ekleyerek bu

eğitimi sistemleştirmiştir. Bu mufredat Osmanlı'nın son dönemine kadar yıllarca uygulanmış ama maalesef güncellenmemiş/geliştirilmemiştir.

3. Hayattan kopuk olmamak

Öğrencilerin veya okuyucuların felsefeye ilk verdikleri tepki; boş zamanlardan filozoflar tarafından üretilmiş fantezi olarak görmeleridir. Oysa durum tam tersinedir. İnsanlar boş zamanlarında ancak eğlence üretebilirler. Oysa hemen hemen tüm filozofların kendileriyle ya da dönemleriyle bir sorunları vardır. Veya kendilerine verilen bir görev. Mesela Sokrates, adaletsizlik ve ahlaksızlıktan şikâyet eder. Eflatun'un derdi ilkeli olmaktır. Aristoteles, düzensizlik sorununu çözmeye çalışır. Aynı şekilde Fârâbî'nin derdi, dağılan Abbasi birliğini kurtarmaya çalışmaktır. İbn Sina, felsefeyi yani bilimi, batınilerin tekelinden ve yıkıcı etkisinden kurtararak ehlileştirmek istemiştir. İbn Hazm, Gazzâlî ve İbn Teymiye ise, kendi ifadeleriyle, bilimi müslümanlaştırmak için çalışmışlardır. Birçok seyyahın mesela Birûnî'nin görevi, devlet adına gezdikleri bölgeleri raporlamaktır. Birçok tabakat kitabı, devrin bir nevi personel sicil kaydır.

4. Tarih nasıl okunmalıdır?

Tarihi sadece duygusal olarak okumak, ilk yapılan yanlıştır. Oysa tarih, bir ibrettir; ders çıkarmaktır. Yine tarihi, şartları ve zamanı dikkate alarak okumak gerekir. Mesela Gazzâlî'nin felsefeye ilk tavrı, batınilik tehlikesi yüzünden tepkiselidir. Bu yüzden de olağanüstü şartlarda üretilen bilgilerin değişken olduğunu unutmamak gerekir. Gazzâlî örneği üzerinden bu meseleyi daha da açmak istiyoruz. Gazzâlî, hep yanlış anlaşılan biri olmuştur. Aslında kendinin üç dönemi vardır:

- Tekfirci Gazzâlî; batınilik nedeniyle kendine göre sahih dini ve düzeni savunmaya çalıştığı gençlik dönemidir.
- Kafası karışık Gazzâlî, *Munkız* ve *Esas*'ı yazdığı dönemdir. Bu bir gelişim ve kriz dönemidir.
- Olgunluk dönemi ise *Mustasfa*'yı kaleme aldığı dönemdir.

Tarihi okurken insanların bilerek ya da bilmeden hata edeceğini, ama bu hatanın tüm birikimlerini silmeye neden olmadığını bilmek gerekir. Aslında klasik eserlerin nasıl okunacağı ayrıca bir ders konusu olabilir. Ama burada şunları özetlemek faydalı olacaktır:

- Eserler, sansürlenmiş olabilir. Burada dönem ve kişi fark etmez. Herkeste karışılabilir olan bir durumdur. Bu sansürü bazen müellifin kendisi bazen müstensih bazen de öğrenciler yapabilir.
- Eserler, tahrif edilmiş olabilir. Bu bilerek ya da bilmeden veya lafzen veya yorum olarak olabilir. Mesela Fahreddin Razi, daha hayatta iken eserlerinin tahrif edildiğinden şikâyet eder.
- Eserler bazen öğrenciler zamanından değiştirilir ya da tamamlanır. Örneğin Râzî tefsiri gibi. Ama burada bir art niyet yoktur. Zira öğrencileri, bunu, hocalarının görüşü olarak kaleme almıştır. Bugün, Aristoteles'in eserlerinin de öğrencileri tarafından tutulan ders notları olduğunu kabul ediyoruz.
- Bazı eserler tamamlanmamış olabilir. Bazen bir yerde verileceği söylenen şey, verilmez. Zira bugünkü gibi yazım teknikleri olmadığı için insanların onca sayfa arasında arama yapması zordur.
- Bazen bazı eserlerde bazı görüşler verilmez. Yani eserin alanına ve maksadına göre eserler farklılıklar içerebilir. Burada bütüncül davranmak icap eder.

- Kitabın eskisi, mollanın yenisi makbuldür. Yani klasik eserler değerlidir. Ama hocalar daha değerlidir. Zira bilgi gelişir, değişir. Aristoteles; “hocamı severim ama hakikati daha çok severim” demiştir. Yani bilgide en değerli olan şey, kitap değil insandır. Zaten amaç insandır, üreten insandır, öğrenen insandır.

Tarihle alakalı olarak son ifade etmek istediğimiz husus; İslâm tarihinin, hatta insanlık tarihinin bir bütün olduğudur. Yani tek bir şahıs ya da mezheple veya tek bir toplum veya devletle, insanlık bu hale gelmiş değildir. İnsanlık tarihi ta Hz. Adem AS’dan beri bir bütündür ve gelişmeye devam etmektedir. Bu Hicaz’dan Mısır’a, sonra Çin’e, oradan İran’a Roma’ya, oradan İslâm âlemine, oradan da batıya nakledilmiş bir birikimin neticesidir. Burada asloolan, birikime kendi kodlarını vermektir.

Ehlişünnetin, son şekillenen mezhep olduğunu düşünürsek, örneğin kelim ve fıkıh ilminde, mutezileye çok şey borçluyuz. Ama onlar da kendinden öncekilere ve hatta dış kaynaklara borçlular.

5. Asıl suçlu kim

Burada suçlu aramak yerine tarih boyunca başardığımız ve başarmadığımız şeyleri, güçlü ve zayıf yönlerimizi, işlerin ne zaman iyi ne zaman kötü gittiğini araştırmak daha uygun olacaktır.

Genel olarak son zamanlarda dini yöntemle alakalı karşılaştığımız temel sorunlar; kaçınma ve kontrol duygularının esas alınmasıdır. Şöyle ki biz öncelikli olarak İslâm’da emir ve yasağı önceliyoruz. Oysa öncelikli olan inançtır. İnsan yani kul olmaktır. Emir ve yasaklar sonra gelir.

Yine haram ve yasakları öncelemek, kaçınma duygusunun daha baskın olmasından dolayı öne çıkmıştır. Yine bu

duygudan dolayı; bozulma ve yoldan çıkma korkusunun sürekli taşınması, dinden çıkmanın kolay zannedilmesi ve bunun vurgulanması gibi birçok olumsuz durumu öne çıkardık.

Son olarak şekilcilik, bir başka kritik meselemiz. Namazda ayakların nasıl olacağına önem verirken; namazın, Allah'ın huzurunda durmak olduğuna vurgu yapmamış olmamız, düşünce geleneğimizden ne kadar yabancılaştığımızı göstermektedir.

Tüm bunların neticesinde; sorun çözmeyen ve hatta aksine sorun çıkaran bir dindarlık, psikolojik olarak bitmiş veya isyan eden kişilik yahut çift kişilikli bireyler üretiyoruz. Bu kadar baskı ve izole ortamında büyüyen ve bunu yaşadığı hayatla bağdaştıramayan kişi ya değerlerinden kopmakta veya hayatı izole olmaktan ve gerçekliğe yabancılaşmaktadır. Burada verilen üçüncü tepki ise bireysel alanında dindar; diğer alanlarda farklı bir davranış sergileyen kişilik tipidir.

6. Haram olan nedir?

Düşünmek veya bilmek değil, cehalet haramdır. Elde olanı korumaya çalışmak, korkaklık; üretmemek ise tembelliktir. Her ikisi de kötü görülen işlerdendir. Hata etmek mazurdur ama tembellik ve korkaklık mazur değildir. İki günü eşit olan aldanmıştır. İnsanlara faydası olmayanda hayır yoktur.

7. Kur'an Kerim'in ilahi olduğuna delil nedir?

Lafzı değil manasıdır. Bu da içindekilerinin doğru olması ve fitrata uygunluğudur. Yani bir başka ifade ile sade, tarafsız, sünnetullah'a uygun olması ve makul olması, onun en önemli özelliğidir. Şu halde fitrata uygun ve doğru olan bir şeyin kabulü için aslında ekstra bir şeye gerek yoktur.

8. Düşünce yanlışlarından nasıl korunuruz?

Düşünce yanlışlarının ana iki nedeni vardır: Cehalet ve var olanı kaybetme korkusu. Cehalet, gerçek nedenleri görmeme ve farklı düşünememedir. Düşünce yanlışlarının yöntemleri farklı olabilir fakat temelde bu iki nedeni vardır. Bu iki nedeni düzeltmek ise ilim ve gayretle olur ki önceki bölümlerde buna değinmiştik.

9. Bilgi otorite ilişkisinde dikkat edilmesi gerekenler

Bilginin bir kaynağı da otoritedir. Ama tek kaynağı değildir. Burada yanlış olan diğer kaynakların dikkate alınmamasıdır. Yoksa her kaynak yerinde değerlidir.

Bilginin zamanla inanç veya otoriteye dönüşmesi yanlış olur. Zira insan bilgisi, değişir ve gelişir. Otoriteye veya inanca dönüşürse de dogma olur. Örneğin ruh-beden ayrımı bilimseldir. Ama Gazzâlî'nin ilk dönem metinlerinde bunu inanca dönüştürerek filozofları ahiret hayatını reddediyorlar diye tekfir etmesi bu kabildendir. Aynı şekilde içtihatlar ve icmanın bağlayıcı kalması, yine buraya örnek verilebilir. Yine mesela klasik tefsirlerde dünyanın düz olması ve güneşin dünya etrafında döndüğüne dair bilgiler de bilimseldir; inanç değildir.

Bilgi otorite ilişkisinde dikkat edilmesi gereken son bir husus; otoritenin (bu inanç, ön yargı, korkular ve arzular, siyaset, din veya başka türde bir otorite olabilir) bilgiyi dönüştürmesi veya kendine uygun bilgi üretmesidir. Tüm bu durumlarda yapılması gereken şey, sağlam usül ve yöntemlere dayanmak ve tahkik etmektir.

10. Akıllı olmak nedir?

Akıllı olmak; sadece sebep sonuç ilişkisi içinde fizik âlem içinde düşünmek değildir. Akıllı olmak; farklı bilgi

kaynaklarını dikkate alma, insanın her şeyini bilemeyeceğini ve hata edebileceğini kabul etme ve gözden kaçırmama, farklı ihtimalleri dikkate alma, farklı bilgi kaynaklarından istifade etme, şart ve zamandan kopmama, dengeli olma, bütüncül düşünme gibi birçok farklı durumdan oluşan karmaşık bir sürecin adıdır.

11. İtidal, çoklu zekâ kuramı veya eleştirel düşünme

Mantık kitaplarındaki beş sanat bahsi, aslında doğruluk ve geçerliliğin; hayatın alanlarına veya şartlara göre değiştiğini göstermektedir. Bilginin farklı kaynaklarının olması da bu yüzdendir. Modern dönemde bu tür düşüncelere; çoklu zekâ kuramı, çok boyutlu düşünme, farklı düşünme, eleştirel düşünme (bkz. Baba, *Eleştirel Düşünme Üzerine.*) veya karma teori gibi adlar verilebilir. Buna göre:

- Yöntem, bazen insanları sınırlayabilir. Örneğin matematikteki formüller tek çözüm yöntemi değil; örnek yöntemlerdir. Formülleri veya yöntemleri mutlaklaştırmak, insanı yanıltabilir. Bu yüzden farklı yöntem ve bilgi kaynaklarını dikkate almak gerekir. Bilgi bir amaç değil araçtır. Amaç ise eylemdir. Aslında eylem de insan olmak yani mutlu olup güzel işler yapmak için bir araçtır. Buna göre örneğin devlet ve din de bir araçtır. Amaç insanların maslahatı ve dünya ve ahirette mutlu olmalarıdır. Kitabın başındaki isyan ifadesinden kastımız da farklı yani alışılmışın dışında düşünebilmektir. Tabi ki bu tür düşünce bir bedel ister.
- O kadar yetişmiş insanımız var ama bir Nazzâm veya İmamı Azam yetiştiremiyoruz. Bunun nedeni sorun çözmek yerine var olan sistemleri devam ettirmeye çalışmaktır. Bir başka ifade ile okuyoruz ve düşünüyoruz ama bunu amaçsız ve sistemsiz yaptığımız için bir netice alamıyoruz. Buna medrese örnek verilebilir.

Medrese, kurumsallaşma bağlamında güzeldir ama bilimin statikleşmesine neden olduğu için bilginin gelişmesine engel olduğu dönemler de olmuştur. Bu yüzden zaman zaman medreselerde yaşanan sorunlar veya medrese-siyaset yahut mektep-medrese çatışması normal bir durumdur.

- Farklı düşünmeye örnek olarak şunu da vermek gerekiyor: Pozitif bilimle uğraşan insanların felsefe okumaları gerekir. Zira bu tür bilimler hayata mekanik bakmamıza neden olur. Sosyal bilimler ile uğraşan insanların ise ayakları yere basmamaktadır. Bu yüzden onların da bilim okumaları gerekir.
- Din, cahiller için afyon; derdi olanlar için önceden hazır ve değerli bir bilgi kaynağıdır. Yani dindar insan, bazı şeyleri, kötü tecrübe etmeden önce ilahi bir kaynaktan öğrenebilir. Bu yüzden sahih bir din, bilinçli bir insan için ufuk açıcıdır. Ama cahiller için bir sömürü aracı olabilir. Örneğin sabır, zorluklara tahammül ve gayret etmektir. Ama kötü hale tahammül etmek sabır değil korkaklık ve tembelliktir. Bu yüzden kader de kaçış ve tembellik olabilir. İmtihan da aynı şekilde suiistimale açık bir kavramdır. Gerçekte bunlar, zor zamanlarda, insanın ruh sağlığını koruması için güzel bir dayanaktır. Yoksa tembellik ve korkaklığa bahane olmazlar. Bir başka ifade ile dinin eyleme dönüşmesi güzel bir iştir. Ama yapılan eylemleri dinle meşrulaştırmak yanlışır. Örneğin savaş meşrudur. Ama insanlar kişisel ihtiraslarına dini inançları bahane gösteremez. Veya meşru bir savaşın bir takım sonuçları vardır ama savaş asla arzu edilen bir şey değildir.
- Yine farklı düşünmeye örnek olarak Efendimiz SAV'in fakir olması da verilebilir. Efendimiz SAV'in aç kaldığı veya fakirliği çektiği zaman olmuştur. Bu normaldir.

Zira insan hayatı inişli ve çıkışlıdır. Kıtık ve savaş zamanları da olmuştur. Ama bu durum Efendimiz SAV'in fakirliği tercih ettiği anlamına gelmez. Bilakis O; ticaret yapmış ve üretmeyi tercih etmiştir. Güçlü olmayı tavsiye buyurmuştur. Evliliklerine de bakınca zengin kişilerle de evlenmiştir.

- Tüm farklılıkları dikkate almak, aşırılıklardan uzak durmak anlamına geldiğinden bu tür düşünmeye itidal ve orta yol da diyebiliriz. Genel felsefenin ve özellikle Aristoteles'in tavrı ile klasik dönem Müslüman ahlakçıların tercih ettiği yol da bu yoldur. Bu tavır, görecelik değildir. Aksine her durumda farklı ölçüleri esas almaktır. Örneğin birini öldüren kısas edilir. Ama burada her şartta ve durumda kısası uygulamak tamamen materialist davranmaktır. Ölen zaten öldü ve zaten ölecekti demek de aşırı metafizik bir durumdur. Kısası uygulamak ama farklı maslahatlarda kısastan vazgeçmek, gerçekte olması gereken durumdur. Zira cezadan amaç, toplum maslahatını da korumaktır. Eğer ceza ile bu amaç gerçekleşmezse farklı uygulamalara gidilebilir. Zira sadece ceza vermek için ceza verilmez.
- Fikir değişebilir ve gelişebilir. Ama ilkeli ve ölçülü olmak gerekir. Çok boyutlu düşünceyi görecelikten ayıran en önemli husus belki de budur. Örneğin bir kimse kanın abdesti bozduğunu kabul ediyor diyelim. Fakat zamanla bilgisi geliştikçe bu görüşten vazgeçebilir. Zira farklı mezheplerde farklı uygulamalar vardır ve kan, necis olmadığı için abdestin mahiyetine aykırı değildir diye düşünülebilir. Ama burada sürekli olarak görüş değiştirmek veya her şartta ve durumda farklı konuşmak ilmi bir tekâmül değil; ilkesizlik olur. Maalesef günümüzde bazı insanlar ilmi gelişme ile ciddiyetsizliği karıştırmakta; her şartta ve her durumda farklı görüş

beyan etmektedir. Oysa ilmi gelişme bir delile dayanır; keyfi ve ilkesiz olamaz.

- Tepkisel davranmak, aynı şeyleri tersten üretmeye neden olabilir. Bu denklemlerle kişinin kendine odaklanması ve kendi sorunlarını çözmeyi öncelmesi de yine sağlıklı düşünce üretmek için bir yöntemdir. Başkalarının sorunları ile uğraşıp durmak bizi gerçeklerden koparabilir veya tepkisel davranışlara neden olabilir. Ama insan kendini anlar ve tanırsa hayatı daha sağlıklı anlar. Kendi zaaflarını bilmek karşımızdakinin zaaf ve hatalarını anlamamıza ve en az kandırılmamıza ve yanılmamıza vesile olur. Diğer taraftan kendini anlamayan ve ya kendi haklarını savunamayan bir insan, karşısındakini anlayamadığı gibi haklarını da savunamaz. Bu yüzden kendi sorunlarımızı çözmek, kendimiz için okumak ve araştırmak ve kendimiz mutlu olmaya çalışmak; bir başka ifade ile sorun tespiti ve çözümleri önce kendi üzerimizde denemek; diğer insanlara faydalı olmamız için güzel ve sağlıklı bir yoldur.
- Çoklu düşünme yeteneği kazanmak zor olabilir ama imkânsız veya aşırı bir durum değildir. Bunun için her şeyi bilmeye gerek yoktur. Sadece bu yeteneği kazanmak yeterlidir. Bu yüzden tüm ayrıntıları da bilmek zorunda değiliz. Bir bakış açısı ve beceri kazanıldığında olaylar karşısında bu tavrı uygulayabiliriz. Zira her olay, kendine özgü şartlarda geliştiği için zaten önceden ezberlenmiş şeyler bu olayda geçerli olmayabilir. Bu kitabın yazılışında da bu yöntem esas alınmıştır. Yani bu kitapta her ayrıntıyı vermek yerine bir bakış açısı verebilmeyi amaç edindik.

KAYNAKÇA

(Genel Kaynakça)

- Akbaý, Yunus Emre: *Bir Akıl Yürütme Metodu Olarak Aristoteles'te Tümevarım*, Akıl Kitabı 9, ed. Turgut Akyüz, Ravza Yayınları, 2022, 95-129.
- Akbaý, Yunus Emre: *Platon ve Aristoteles Düşüncesinde Varlık, Dil ve Düşünce Bağlamında Kavramların Epistemik Kökenleri*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Isparta, 2017.
- Aksu, İbrahim: *Erdem Mutluluk İçin Yeterli Midir? Râgıb el-İsfahânî'de Dışsal İyiler Problemi*, Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi, 42 (2020), 11-35.
- Aksu, İbrahim: *İbn Miskeveyh'in Erdem Anlayışında Aklın Rolü*, Akıl Kitabı-1, ed. Turgut Akyüz, 233-254. İstanbul: Ravza Yayınları, 2020.).
- Akyüz, Turgut: *Aklın İlkeleri ve İlk Bilgileri: İlkeler, İlk Bilgiler, Tümeleler, Zorunluluk ve Sezgi*, İstanbul: Ravza Yayınları, 2021.
- Akyüz, Turgut: *Bilginin Ontolojisi: Varlık, Bilgi ve Zaman, Mantık ve Metafizik İlişkisi Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul: Ravza Yayınları, 2021.
- Akyüz, Turgut: *Mantık: İslâmî İlimler ve Günlük Hayattan Örnekler, Tablo ve Şekiller, İlave Notlar*, İstanbul: Ravza yayınları, 2022.
- Asan, Sonnur Günaydın: *Günlük Dilde Kullanılan Mantık Yanlışları*, Dis Sos Bil Der, 7 (2020), 45-84.
- Baba, Coşkun: *Bilgi Bağlamında Doğruluk ve Mantık İlişkisi*, Doğru Üzerine, Doğru Üzerine, ed. Murat Kelikli, 35-75. Ankara: Elis Yayınları, 2018.
- Baba, Coşkun: *Retorikte Ethosun Yeri*, Felsefe Dünyası, Felsefe Dünyası Dergisi, 67 (2018), 203-219.

- Baba, Coşkun: *Eleştirel Düşünme Üzerine*, Ankara: Sonçağ Yayınları, 2022.
- Baba, Coşkun: *Epistemik Mantık Bağlamında Sezgi Üzerine*, İslam Düşüncesinde Temel Kavramlar, ed. Yunus Emre Akbay, 207-225. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2023.
- Cessâs: *el-Füsûl fi'l-Usûl*, nşr. Uceyl Casim Neşemi, İstanbul: İrşad Yayınları, 1994.
- Çelik, Ömer: *Kuran'dan Teknolojik Yansımalar*, İzmir: Akademi Yayınları, 2009.
- Debûsî: *Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fikh*, tahk. Halil el-Meys, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- Durusoy, Ali: *Gazzâlî'nin Bir Bilim Olarak Mantığa Yönelttiği Eleştiriler*, 900. Vefat Yılında İmam Gazzâlî Sempozyumu, İstanbul: MÜİF Yayınları, 2011, 729-737.
- Durusoy, Ali: *Gazzâlî'de Mantık Bilmenin Yeri ve Önemi*, İslami Araştırmalar Dergisi, 13:3-4 (2000), 303-320.
- Durusoy, Ali: *Mantık ve Dil*, Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 6:6-1 (2020), 253-270.
- Durusoy, Ali: *Niçin Mantık*, Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 6:6-1 (2020), 201-216.
- Dutlu, Demet: *Din Bilim İlişkisinde İndirgemecilik ve Yarattığı Sorunlar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010.
- Düzgün, Şaban Ali: *Din-Bilim İlişkisinde Modeller ve Ortak Kavramlar*, Kelam Araştırmaları, 4-1 (2006), 51.62.
- Emiroğlu, İbrahim: *Mantık Yanlıları*, Ankara: Elis Yayınları, 2021.
- Eş'ârî, Ebu'l-Hasen: *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn: İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev. Ömer Aydın ve Mehmet Dalkılıç, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Fârâbî: *Kitâbu'l-cedel*, el-Mantık inde'l-Fârâbî 3, thk. Refik el-Acem, Beyrut: Dâru'l-meşrik, 1986.
- Fârâbî: *Kitâbu'l-emkineti'l-mugallita*, el-Mantık inde'l-Fârâbî 2, thk. Refik el-Acem, Beyrut: Dâru'l-meşrik. 1986.
- Fârâbî: *Kitâbu'l-makûlât ve kitâbu'l-hatâbe: Kategoriler ve retorik*, çev. Ali Tekin, İstanbul: Klasik yayınları, 2019.
- Gazzâlî: *el-Mustasfa min usûli'l-ilm*, tahk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2011.

- İbn Sînâ: *Cedel*, Kitâbu'ş-şifâ, çev. Ömer Türker, İstanbul: Litera yayıncılık, 2008.
- İbn Sînâ: *Safsata*, Kitâbu'ş-şifâ, çev. Ömer Türker, İstanbul: Litera yayıncılık, 2006.
- İslâm Düşünce Tarihinde Otorite Kavramı, ed. Mehmet Fatih Yalçın ve İbrahim Aksu, Ankara: Nobel Yayınları, 2022.
- İzmirli, İsmail Hakkı: *Metodoloji*, haz. Refik Ergin, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013.
- Karadağı, Ali Muhyiddin: *el-İctihâd ve'l-Fetvâ*, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2017.
- Kırmacı, Hatice: *Düşüncenin Dalgalanmaları: Gottlob Frege Düşüncesi Çerçevesinde Bir İnceleme*, Journal of Islamic Research, 2022: 33 (3), 760-774.
- Kırmacı, Hatice: *Kategoriler Sorunu: Immanuel Kant ve Charles Sanders Peirce Felsefeleri Ekseninde*, Eski Yeni Yayınları, 2022.
- Önal, Ramazan: *Hz. Peygamber'in Kişisel Bakımı: Temizliği, Tezyini ve Kıyafetleri*, İstanbul: Siyer Yayınları, 2021.
- Önal, Ramazan: *Hz. Peygamber'in Hayatında Uyku*, Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi 2020 (22-8), 133-152.
- Önal, Ramazan: *İslâm Düşünce Tarihinde Akla Dair Eser Yazma Geleneği İbn Ebi'd-dünyâ Örneği*, Akıl Kitabı 9, ed. Turgut Akyüz, 11-46. İstanbul: Ravza yayınları, 2022.
- Özalp, Hasan: *Din-Bilim İlişkisinde Uzlaşmacı Yaklaşımlar*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2012.
- Özpilavcı, Ferruh: *Gazzâlî'nin Mantık İlmini Meşrulaştırmasının Mantık Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*, 900. Vefat Yılında İmam Gazzâlî Sempozyumu, İstanbul: MÜİF Yayınları, 2011, 715-728.
- Râzî, Fahreddîn: *el-Mahsûl fi usûli'l-fıkh*, tahk. Taha Cabir Feyyaz el-Âlvânî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992.
- Sadrüşşerîa: *Ta'dilü'l-ulûm*, tahk. Ekrem Muhammed İsmail, Ebû Avvâd, Amman: Dâru'n-Nûri'l-mübîn, 2022.
- Şimşirgil, Ahmet ve Ekrem Buğra Ekinci: *Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle*, İstanbul: KTB Yayınları, 2008.
- Yalçıntaş, İsmail: *İbn Sînâ'nın Tanrı Anlayışı*, Ankara: Elis Yayınları, 2023.
- Yalçıntaş, İsmail: *Maturidide Dini Tekelcilik*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2011.

(Örnek Okuma Listesi Olarak Kaynakça)

- Abdurrahman, Taha: *Dinin Ruhu*, çev. Soner Gündüzöz, İstanbul: Pınar Yayınları, 2021.
- Akça, Gürsoy: *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İktidar*, Konya: Palet Yayınları, 2010.
- Alatlı, Alev: *Ben Böyle Düşünüyorum Alev Alatlı Demekle Olmuyor*, İstanbul: Everest Yayınları, 2018.
- Ardoğan, Recep: *Kelam İlminde Metodoloji*, KLM Yayınları, 2022.
- Arslan, Hüsamettin: *Epistemik Cemaat*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2018.
- Aybakan, Bilal: *Fıkıh İlminin Oluşum Sürecinde İcmâ*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Aydın, Hasan: *İslâm Dünyasında Bilim ve Felsefe: Yükseliş ve Duraklama*, Bilim ve Ütopya Dergisi, 94-95 (2002), 1-21.
- Bowell, Tracy ve Gary Kemp: *Eleştirel Düşünme Kılavuzu*, çev. Bilge Tanrıseven, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, 2018.
- Çelebi, Nilgün: *Bilgi ve Yöntem*, Özel Baskı, 1993.
- Çelebi, Nilgün: *Sosyal Bilimlerde Yöntem*, Konya, Özel Baskı, 1991.
- Çimen, Ünsal: *Azizler ve Dahiler: Ortaçağda Bilim ve Sekülerizm*, Ankara: Fol Kitap, 2021.
- Demir, Ömer: *Bilim Felsefesi*, İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992.
- Dennett, Daniel C.: *Aklın Türleri*, çev. Handan Balkara, İstanbul: Varlık Yayınları, 1999.
- Dobelli, Rolf: *Hatasız Düşünce Sanatı*, çev. İtir Arda, İstanbul: NTV Yayınları, 2013.
- Düzgün, Şaban Ali: *Dini Anlama Kılavuzu*, Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Eco, Umberto: *Gülün Adı*, çev. Şadan Karadeniz, İstanbul: Can Yayınları, 2019.
- Faruki, İsmail Raci: *Bilginin İslâmîleştirilmesi*, çev. Fehmi Koru, İstanbul: Risale Yayınları, 2016.
- Fazlurrahman: *Tarih Boyunca İslâmî Metodoloji Sorunu*, çev. Salih Akdemir, Ankara: Ankara okulu yayınları, 2013.
- Felsefe ve İslâmî İlimler*, ed. Süleyman Taşkın, Çanakkale: Paradigma Akademi, 2022.

- Fethullahi, İbrahim: *Kur'an İlimleri Metodolojisi*, İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2015.
- Feyerabend, Paul: *Bilimin Tiranlığı*, çev. Barış Yıldırım, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2017.
- Feyerabend, Paul: *Özgür Bir Toplumda Bilim*, çev. Ahmet Kardam, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017.
- Foucault, Michel: *Bilginin Arkeolojisi*, çev. Veli Urhan, İstanbul: Birey yayıncılık, 1999.
- Foucault, Michel: *Toplumunu Savunmak Gerekir*, çev. Şehsavur Akbaş, İstanbul: Yapıkredi yayınları, 2018.
- Gazzalî: *Esâsü'l-kıyas*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Humphreys, R. Stephen: *İslam Tarihi Metodolojisi: Bir Sosyal Tarih Uygulaması*, çev. Murtaza Bedir ve Fuat Aydın, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- İslâm Bilimlerinde Yöntem*, ed. Ömer Dumlu, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, 2012.
- İslâm Düşünce Geleneğinde Din-Bilim İlişkisi*, ed. Mahmut Çınar ve diğerleri, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Yayınları, 2019.
- İzutsu, Toshihiko: *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz, İstanbul: Pınar Yayınları, 1984.
- Karaman, Hayrettin: *İslâm Hukukunda İctihad*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 1996.
- Kırbaçoğlu, Hayri: *Alternatif Hadis Metodolojisi*, Ankara: Otto Yayınları, 2019.
- Kırbaçoğlu, Hayri: *İslâm Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Kuhn, S. Thomas: *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, çev. Nilüfer Kuyaş, İstanbul: Kırmızı yayınları, 2021.
- Kutlu, Sönmez: *İmam Maturidi ve Maturidilik*, Ankara: Otto Yayıncılık, 2012.
- Kutlu, Sönmez: *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.
- Lecourt, Dominique: *Bilim Felsefesi*, çev. Işık Ergüden, Ankara: Dost Kitabevi, 2006.
- Mardin, Şerif: *Din ve İdeoloji*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

- Maslow, Abraham: *İnsan Olmanın Psikolojisi*, çev. Okhan Gündüz, İstanbul: Kuraldışı Yayıncılık, 2001.
- Muhammed Taki Osmani: *Sünnetin Değeri ve Bağlayıcılığı*, çev. Mehmet Özşenel, İzmir: Akademi Yayınları, 2007.
- Newman, Saul: *Bakunin'den Lacan'a Anti-Otoriteryanizm ve İktidarın Altüst Oluşu*, çev. Kürşad Kızıltuğ, İstanbul: Ayrıntı yayınları, 2014.
- Paine, Thomas: *Akıl Çağı*, çev. Ali İhsan Dalgıç, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Saidiruşen, Muhammed Bakır: *Kur'an Dilinin Analizi ve Kur'an'ı Anlamanın Metodolojisi*, İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2013.
- Saruhan, Şadi Can ve Ata Özdemirci: *Bilim, Felsefe ve Metodoloji*, İstanbul: BETA Basım Yayım Dağıtım, 2018.
- Serdar, Ziyaüddin: *İslâm Medeniyetinin Geleceği*, çev. Deniz Aydın, İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.
- Serdar, Ziyaüddin: *İslâm, Bilim ve Kültürel İlişkiler*, haz. İhsan Mesud, çev. M. Kürşad Atalar, İstanbul: Pınar Yayınları, 2011.
- Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*, ed. Kaan Böke, İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2017.
- Şen, Abdurrahim: *İslâm Hukuk Düşüncesinde Meşruiyet*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Türcan, Zişan: *Hadis İlminin Oluşumunda Kelami Düşüncenin Etkisi*, Ankara: Grafiker yayınları, 2019.
- Warburton, Nigel: *A'dan Z'ye Düşünmek*, çev. Sevda Çalışkan, Ankara: Dost Kitabevi, 2006.
- Yenidoğan, Adem: *Mütakellim Usulcülere Göre İctihad*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2020.